

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि.नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs.mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतस्वनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति स्मृतिना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कर्मस्तस्मै नमः कालकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

क्र. ६.

नावर १८८३.

अंक ११.

हैं मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखा-यांत

छापिले

किंमत ८ आणे.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे

वर्गणीदारांस सूचना.

काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हे सांगणे नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून वर्गणी येणे राहिली आहे, असे त्यांचे हिशोबावरून समजते. सतबरीमध्ये अशा गृहस्थांकडे विलेही गेली आहेत. तेव्हा त्याप्रमाणे आपआपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहेरबानी त्यांनी करावी, म्हणजे उभयतांमही हितकारक आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणे नको. हे विनंती.

का० सं० व्यवस्थापक.

पत्रे यादी वगैरे पृष्ठ १४१ टीप ६५ यांत "इंद्रसेन" यात्रवदल शका होती ती आमचे स्नेही रा० रा० विष्णु रामचंद्र नातु याणीं आम्हांस पत्र पाठवून दूर केली. "हा अंडरसन साहेब शिवांकडे इंग्रजांचा वकील होता तो होय." अंडरसन याचा "इंद्रसेन" हा अपभ्रंश आमचे ध्यानांत एकदम आला नाही. नातूंनी पत्र पाठवून कळविले ह्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

का० सं० व्यवस्थापक.

पोंच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकी.

रा० रा० दा० गो० ललीत कार.	रा० रा० बा० शि० गोरे ... ८
कून ४६३२६६	" " वि० गो० चिपळूणकर. ७६६
" " ग० थं० जोशी ... ५६८	

सन १८८३ पैकी.

श्री० रा० रा० बाळासाहेब चंद्रचूड. २	रा० रा० बा० म० खारकर ... २६६
रा० सा० रा० गो० भांडारकर ... ४६६	" " मा० स० पागेदार ... ४६६
" " न० पु० टिळक ... ४६६	" " वि० ना० केळकर ... ४६६
" " ज० स० गाडगीळ ... ४६६	" " का० पा० परब ... ४६६
रा० रा० गो० जैरु० गदीकर ... ४६६	" " सु० स० महामे ... ४६६
" " मो० ब० देशपांड्ये ... ४६६	" " बा० के० मावळणकर ... ४६६
" " दा० गो० ललीत कारकून. ४६६	" " र० भोडक ... ४६६
" " रा० ये० मराठे ... ४६६	" " नि० स० पटवर्धन ... २६६
" " से० मुलाक लायबरी याणे. ४६६	" " ना० न० कडणांस ... ४
" " से० ने० ला० मलकापूर. ४६६	" " वि० रा० पुणणीक ... ४६६
" " ख० भि० बेलसरे ... ३६६	" " से० एसियाटिक सोसायटी ५६८

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरिता पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिलक नसल्यामुळे पुस्तकें देतां येत नाहीत. याजकरितां संग्रहाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तो सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांनीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्त्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सहा आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर ठपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्टेंबर सन १८८३.

का० सं० व्य०.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचे चरित्र ९-२४

मराठी कविता.

अनेक कवि—आनंदतनयकृत कंदुकाख्यान, आ-
नंदतनयकृत बालचरित्र, वामनपंडितकृत जयद्रथवध,
वामनपंडितकृत संकलित रामायण, आनंदतनयकृत
पूतनावध १०७-२१२

संस्कृत काव्ये.

पंतविठ्ठलकृत-सुश्लोकलाघवम् ५३-६८

१ येशवंतराव महादेव खासनिवीस पोतनीस.

१ भगवंतराव रामचंद्र बावडेकर यांस अमात्यपद दिले.

११

शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ.—

१ रघुनाथ घनःशाम यांस मंत्री-पद.

१ नारोपंत बक्षी.

१ सुमंत महीपतराव अनंत.

१ बापूजी खंडेराव, जिवाजी खंडेराव चिटणीवीस यांचे बंधु, यांस सरदारी दिली.

१ तुळाजी आंगरे सरखेलपद.

१ भवानी शंकर राजाज्ञापद.

१ जगजीवन परशराम कैदेतून सोडून त्यांस फिरोन प्रतिनिधी पद दिले.

१ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा.

१ मानाजी आंगरे वजारतमाव पद.

१ नागोराव मेघःशाम तोफखाना.

किरकोळ सरदार व सरंजामी यांचे किताब व सरंजाम करार केले.

१ हरजी यादव पागेची सरदारी.

१ गोपाळराव पांदरे फत्तेजंग-बहादर.

१ राजजी नळवडे हत्तीमहाल.

१ मानाजी देवकांति.

वरकड सरलष्करचे सरंजामी यांचे किताब सरंजाम करार केले.

१ संताजी आटोळे समशेरबहादर.

हादर.

१ मानकरी शिके व मोहिते व महाडीक व शिंदे व जाधव, भोंसले, निंबाळकर व खानवेलकर व पालकर वगैरे यांस वस्त्रे देऊन सरंजाम करार करून दिले.

१ निंबाजी वागमोडे सेनाबास सहस्ती.

१ हवतराव कांकेडे.

१ मानसिंगराव कडू हस्तुमराव समशेरबहादर.

१ सुभानजी महार्णव फत्तेजंग ब-

१ उदाजी पवार विश्वासराव.

याप्रमाणे सांगोले मुक्कामी सर्व राज्यकारभाराचा बंदोबस्त व पदे व मुलुक, महाल सदाशिव चिमणाजी यांणी रामचंद्र बावा शेणवी व गोविंदराव चिटण-वीस यांचे विद्यमाने महाराज यांचे विचारें केलीं. यावरून बाळाजीपंत नाना यांचे मनांत काहीं विषम वाटले जे, आम्हीं सातारा मुक्कामी जावे, तेथें त्यांनीं येऊन आमचे विचारें [हे सर्व] व्हावे, ते न करितां परभारें सारीं कामे विले

३८. 'पोतनीस' हा शब्द इ. प्रतीत नाही.

३९. मागे टीप ३१ पहा.

लाविली. याजमुळें बाळाजीपंत नाना व सदोबा भाऊ व महादोबा पुरंदरे यांचे ठायी विकल्प वाटला. हें करणें कारस्थान विकल्प वाटवण्याचें रामचंद्र बाबा यांचें [होय.] नाना यांचे चित्तांत विकल्प आला असें समजोन सदाशिव भाऊ व रामचंद्र बाबा महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास गेले. आईसाहेब यांचे मानस सर्व कारभार करणें तो आपण करावा. तें न होतां परभारें महाराज व कारभारी मिळोन स्वारीतच कामें विल्हेस लाविली. याजमुळें किल्ले सातारियावरि जाऊन, तेथील हवालदार व सुभेदार व कारखानीस व लोक यांचा भेद करून, त्यांस सर्वांस अनुकूल करून घेऊन शफता घेतल्या. आणि बक्षिसें देऊन आपले ऐसे करून घेतले. दोन्ही राण्या समागमें घेऊन किल्यावर जाऊन राहिली. तें सांगोल्याहून महाराज व सर्व हुजुरातचे लोक फौजसुद्धां श्रीमहादेव सिंगणापूर करून कार्तिक अखेर सातारा मुक्कामी आले. ते खाली वाड्यांत राहिले. पंतप्रधान यांचे चित्तांत महाराजांचा कारभार त्यांचे खासगीचे कारभारी हाताखाली घेऊन, माहीत होऊन, त्यांचा त्यांनी पाहिजे तसा करावा. आईसाहेब यांचा विचार एक प्रकारचा पडला. त्यास महाराजांनीं मातोश्रींस दाबून सर्व बंदोबस्त करावा ऐसें मानस. परंतु त्यांचे तेज न पडे. तेव्हां रामचंद्रपंत बाबा यांणीं सदाशिवपंत भाऊ यांस समजाविलें जे, आईसाहेब व राजे यांचे बांकडेपणांत आपण न पडतां होईल तें पहावें. गोविंदराव व महादोबा पुरंदरे यांचें जुग फुटल्यावाचून नाना यांची मर्जी ठिकाणीं येत नाहीं. ते विकल्प पाडोन महादोबा कारभारी नसावे, राजद्वाराचा कारभार आपल्या इतल्या शिवाय होऊं नये, येविशीं कारस्थान करून महादोबा पुरंदरे यांस घरीं बसवून रामचंद्र बाबा कारभार करूं लागले. सातारियाचे हवालदार व सुभेदार कैरकून सह गोविंदराव चिटणवीस यांचे लक्षांत होते त्यांस पालख्या व सरंजाम करार करून पक्षेपणें आपले ऐसे आईसाहेबीं केलें. जवळ कारभारी पुराणीक होते ते बहुत प्रियकर, त्यांणीं मसलत दिली. गोपाळराव यादव व बाजीराव यादव मसलतींत घेऊन मनसुबा केला. गोविंदराव चिटणवीस व येशवंतराव खासनिवीस व देवराव लपेटे हे कारभारी महाराजांपासून सर्व राज्यकारभार चालवूं लागले. प्रधानपंत त्यांस अनुकूल झाले. आईसाहेब यांचा विचार एकीकडे राहिला. त्यांस महाराज कोणत्याही युक्तीनें किल्यावर आणून आपणाजवळच दाबून ठेवावे, आणि जुने कारभारी गाळून पुढें राज्यकारभार आपण करावा ऐसें सिद्ध केलें. पंतप्रधान यांणीं गुजराथ निंमे आपणाकडे तालुका करून घेतला, व सुरत अष्टाविशीं अमदाबाद त्याचा अंमल बसव-

चण्यास शिंदे, होळकर यांच्या फौजा देऊन रघुनाथ बाजीराव खाना केले. ते अंमल बसवून परत आले. महाराज किल्याखालीच होते. त्यांनी आईसाहेबांचे मनोधारण करावे, आणि किल्याखाली आगावी, म्हणोन बोलण्याकरितां मध्यस्त घातले. तेव्हां किल्लेकरी व पुराणीक कारभारी कोणताही विचार चालूं न देत. त्याजवरून आपणच जाऊन समजून करून आणावीं ऐसें मनांत आणिले. आणि शागिर्दपेशा लोक व बापूजी खंडेराव चिटणवीस यांचे लोक सुद्धां बराबर घेऊन मार्गशीर्ष शुद्ध ५ [रोजी] किल्यावर गेले. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ. आईसाहेब यांनी महाराज यांस निराळें काढून बहुत प्रकारे कुबुद्धि भेद केल्या जे, “तुम्ही आम्हांपाशीं किल्यावरतें च रहावे. कारभारी गौळून प्रधानपंत सहवर्तमान दाबून राखावे. आपले लक्षाचे प्रतिनिधी वगैरे फौज सुद्धां बोलवावे.” ऐसे उपदेश केले. ते यांस मानले नाही. तेव्हां निरोप घेऊन खाली येतां किल्लेकरी वगैरे यांचा बेरोखी विचार पाहून बापूजी खंडेराव सावध होऊन पालखी भोंवते लोक सुद्धां राहिले आणि दरवाज्यास किल्लेकरी वगैरे जमा झाले असतां दाबून महाराजांसहवर्तमान खाली आले. नंतर आणखी आईसाहेब यांनी महाराजांकडे बोलणार पाठविले. जे षष्ठीचे पारण्यास किल्यावर यावे. तेव्हां बापूजी खंडेराव वगैरे यांनी “किल्यावर जाणे, मातुश्रींचा कारभार ठीक दिसत नाही, दुर्बुद्धि धरिली आहे, जावयाचें नाही” असे सांगितले असतां होणारानुरूप बुद्धि झाली. कोणी लोक व बापूजी खंडेराव बराबर न घेतां व कोणासही कळू न देतां अकस्मात् मातुश्रींस निखालसता दाखवावी म्हणोन किल्यावर गेले. हे कळतांच सर्व जमा जाले. तों किल्यावर जाऊन पावले. भोजन करून बापूजी खंडेराव दरवाज्या खाली गेले तों मनाई केली. महाराजांची स्वारी परत दरवाज्याजवळ आली असे [त्यांस] सांगितले. आईसाहेबी महाराजांस या उपरि खाली जाऊ नये, येथेच रहावे, असा बहुत आग्रह केला असतां, स्वारी तयारी करून महाराज दरवाज्याजवळ येऊन पावले. त्या समयी हवालदार व सुभेदार वगैरे गडकरी सर्व जमा होऊन स्वारीस आडवे जाले जे, आईसाहेब यांची परवानगी खाली स्वारी जाण्याची नाही. ऐसे बोलले. तेव्हां महाराज जवळ पाहतात तों कोणी लोक

१२. ‘गांठून’ असेही होईल,

१३. आपल्या लक्षाचे=आपल्याकडे लक्ष ठेवणारे आपल्या तर्फेचे.

१४. बेरोखी=बदललेला, फितुरीचा.

१५. ‘महाराजांकडील’ चि० प्र०.

१६. “पाठविले गोकुलअष्टमीचे” असा चिटणीस प्रतीचा पाठ आहे पण मूळचे ‘०जे षष्ठीचे.’ खोडून त्याजवर शोध घातला आहे. हे खंडोबाचे दिवस.

नाहीत, शागिर्दपेशा मात्र आहे. तेव्हां महाराजांस विषाद येऊन तसाच घोडा चालविला. तों हूरबाजी कारखानीस वगैरे लोकांनी दाटी करून घोड्यानजीक आले. आणि दरवाजे मँहामूर करून दरवाजे, दिंड्या लाविल्या. स्वारी परत वाड्यांतच जावी, ऐसें बोलले. महाराजांस हिंमत अथवा धैर्य व मनसबा, चातुर्य किंवा माहितगारी विशेष नाही, याजमुळे बुद्धीत खंबीरता कमी पडले. महाराज निरुपाय पाहून परत माघारे वाड्यांत गेले. धनिणीही बरोबर होत्या. तसेच राहिले. वाड्यांतही बंदोबस्त चौकी पहारे ठेवून दरवाज्यास बंदोबस्त आईसाहेबी केला. जवळ इतबारी लोक होते ते खाली घालविले. दरवाज्या-खाली लोक व बापूजी खंडेराव होते त्यांस खाली उतरोन जावे, नाही तरि धोंडी लोटूं व गोळ्या घालूं, असें सांगितले. तेव्हां ते खाली उतरले.

त्यानंतर आईसाहेबी मनसबा केला जे, पंतप्रधान व गोविंदराव चिटणवीस हे आपले लक्षांत येत नाहीत. पुण्यास वगैरे बोलणीं जालीं जें करणें तें आमचें विचारें करावें. असें असतां राजे यांजपासोनच सर्व कारभार करविला. याजकरितां आपले लक्षांतील सर्वांस एक करून यांचें पारपत्य करावें. राजे बायकां सुद्धां आपले स्वाधीन होणें ते जाले. नबाब व प्रतिनिधी वगैरे आपले लक्षाचे दाभाडे, गायकवाड हीं राजकारणें करावीं ऐसां उद्योग केला.

या समयीं शाहू महाराज असतांच महमदशाहा पादशहा वारले. अहमद-शाहा पादशाह करूं लागले. निजाम उन्मुलुखद्दी वारले. नासरजंग वारले. सलाबतजंग सुभा करूं लागले. त्यांनीं या संधीत शाहू महाराज वारले, ताराबाई याणीं रामराजे बसविले ते नजरबंद करून आपणापाशीं ठेविले, त्यांचें राजकारण आलें म्हणोन रौमदासपंत व सलाबतजंग नबाब मातबर फौज मुस्ता-बुस्ती फरासीन पलटणी सामान सुद्धां साठ हजार जमाव करून कुंकडी नदी पर्यंत चालून आले. कोरेगांव व भीमानदी पर्यंत येऊन पुणें पहावे ऐसा वि-चार केला. आणि रामदासपंत याणीं प्रधानपंत यांस नमस्कार सांगोन पाठ-

१७. महामूर=बंद.

१८. महमदशाहाची कारकीर्द, इसवी सन १७११-१७१८.

१९. अहमदशाहा हा महमदशाहाचा मुलगा याणें सरहिंद येथें लढाई मारून अहमदशाहा अबदाली याचा पराभव केला होता (१७१८) पुढें याची कारकीर्द इ० सन १७१८-१७५४ पर्यंत.

५०. निजाम उल्मुल्काचा मृत्यु इ० स० १७४८.

५१. निजामास ६ पुत्र होते पैकीं हा दुसरा. बास कर्णल, कडापा येथील पठाणांनी १७५० सालीं दगा करून मारिलें.

५२. रामदासपंत हा सलाबतजंगाचा दिवाण. हा मॅचांस प्रथम पासून अनुकूल असे. बाजकडे ताराबाईनें राजकारण लाविलें त्याबद्दल हकीगत 'पत्रें यादी वगैरे' या सदराखाली प्रसिद्ध केलेल्या १६१ पत्रांत सांपडेल.

५३. कुंकडी-जुन्नर तालुक्यांत आहे.

विला. तेव्हां पंतप्रधान [यांस] ही तयारी करोन नबाबाचे मसलतीस जाणें प्राप्त जालें. त्याची मातबर फौज असतां, त्याचा हिसाब न धरितां, चालून जाऊन त्यांस घेरलें. आणि चहूंकडून रसदबंदी केली. वेढा घातला. लढाई देऊं लागले. त्या समयांत प्रधानपंत यांणीं त्रिंबक सूर्याजी प्रभू यास त्रिंबक किल्याचें राजकारण करण्यास पाठविलें. त्यांनीं जाऊन, शिड्या लावून, कोळी लोक जमा करून मोठे जैवामर्दिनि त्रिंबक किल्ला घेतला. हें वर्तमान येतांच त्या रोखें नबाब चालले. प्रधानपंत [यांणीं] भोंवतीं फौज घालून, कैदी व रसद मारून, मोंगली फौज घाबरी केली. तेव्हां अखेरीचे बरसातीचे दिवस प्राप्त जाले. यावरून पुढें बाजतबरसात मसलत करण्यास येईल म्हणोन मार्गे सरत सरत [मोगल] छावणीस भागानगर प्रांती परत गेले. प्रधानपंत भौलकी चिटकोर्देपर्यंत लढाई देत गेले आणि नबाब यांनीं तह केला.

या नंतर रघुनाथ बाजीराव यांजबराबर शिंदे, होळकर सरदार हल्लीं गुजराथ प्रांतीचा अमल घेऊन हिंदुस्थानांत जावें म्हणोन रवाना केले. ते गुजराथेंत जाऊन अमदाबाद व पलीकडील अमल काठेवाड वगैरे उगवून हिंदुस्थान प्रांती जाऊन कमाऊंचे पहाडापर्यंत राजेरजवाड्यांच्या खंडण्या घेऊन तीन वर्षे तिकडे छावणी केली. अयोध्या, दिल्ली वगैरे सर्व अमल बसवून बहुत खजिना मेळविला. प्रधानपंत कर्नाटकांत जाऊन सर्व खंडण्या घेऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत अंमल बसवून बहुत द्रव्य मेळवून पुण्यास आले. हिंदुस्थान कर्नाटकांतून द्रव्य जसा नदीचा प्रवाह ऐसें येऊं लागले.

या संधीत दाभाडे व दैभाजी गायकवाड यांजकडे आईसाहेबी राजकारण केलें होतें. नबाब तिकडून यावे. तुम्हीं इकडून तयारी करून यावें. ते जमून यावयास निघाले. सातारियास प्रधानपंत यांणीं कारभारी मुतालीक त्रिंबक सदाशिव धाकटे नाना ठेविले होते. त्यांनीं विचार केला कीं, महाराजांस आई साहेबी ठेवून घेतलें. किल्या भोंवत्या चौक्या बसविल्या. रोखे पत्रे वगैरे मनस्वी करूं लागले. लोक नवे पायदळ तीन हजार ठेविलें. राजकारणें मोंगल, गायकवाड यांजकडे केलीं. हे गोष्ट ठीक नाहीं. राज्य बुडवावयाचा विचार आरंभिला. त्यास चौक्या उठवाव्या, लोक नवे धुडावून लावावे, [असा विचार केला.] तेव्हां गोविंद खंडेराव व बापूजी खंडेराव यांणीं सांगितलें कीं, तीं

५४. रसद=दाणा बैरण वगैरेचा पुरवठा.

५५. जवामर्दी=शौर्य, साहस.

५६. कही=सर्पण, बैरण आणणाऱ्या टोळ्या.

५७. बाजतबरसात=प्रजन्यकाळ गेल्यावर.

५८. 'भाननी' इ० प्र०.

५९. 'पिलाजी' चि० प्र० इंडुरप्रतीत गायकवाडाचें नांव नाहीं.

धर्णाच ओहत. युक्तीनें मर्जी ठिकाणीं आगून, पूर्वीं किल्लेकरी आमचे लक्षीं होते त्याशींही बोलणे करून, पहावें. राजे खालीं येण्याचा विचार झाला तर उत्तम. नाहीं तरि करणें तें करावें. म्हणोन बोलणेंही कराविलें. प्रधानपंत यांस लिहिलें. त्यांनीं गोविंदराव चिटणवीस यांस पत्रें पाठविलीं जे, राजे खालीं येण्याचा विचार तितका करावा म्हणोन लिहिली गेलीं. त्यांत हेही आई साहेबांचे लक्षांत लागले किंवा काय असा संशय प्राप्त जाला. त्यांनीं साम उपचार करणें तो केला. परंतु महाराज खालीं येणें घडून येईना. तेव्हां प्रधान पंतांशीं आपली निखालसता करणें तशी केली.

या उपरि त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे यांनीं किल्या खालच्या चौक्या उठवणें, नवे लोक यांस जरब देणें, घालवणें, असें करूं लागले. प्रधानपंत नवाबाचे मॅसलतीस गुंतले, असें समजोन दमाजी गायकवाड पंधरा हजार फौजेनिशीं जलदी करून, येशवंतराव दाभाडे यांस घेऊन, सातारानजीक येऊन पावले. शहरास धीर न निघे. मातबर मातबर लोक व सावकार यांनीं मुलें माणसें काढिलीं. त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे व गोविंदराव चिटणवीस व बाबाजी बाबा कैदू व इंद्रेजी कदम हे, पुण्यास रखवालीस फौज होती ती, व आणखी जमाव करून पुण्यास जावें म्हणोन निश्चय करून पुण्यास गेले तो सालप्याचे घाटे सेनापती व गायकवाड सातारियास येऊन पावले. आई-साहेबां सरकारी कारखाने सर्व लोक पाठवून किल्यावर नेले. आणि शहरास चौक्या बसविल्या. गायकवाड बेण्यातीरीं मुक्काम करून, किल्यावर जाऊन, आईसाहेब यांचें दर्शन घेऊन, फौजेत येऊन राहिले. त्रिंबकराव सदाशिव व गोविंदराव चिटणवीस हे फौज जमाव करून गायकवाड यांचे पिच्छावर जावें म्हणोन निघाले. फौज पंधरा वीस हजार जमावानिशीं येऊन आरळें बडुय येथें कृष्णातीरीं मुक्काम करून राहिले. आणि तेथून तयारी करून निघाले. बेण्यातीरीं जाऊन आपणही उतरावें म्हणोन निर्वाखडीनजीक आले. तो गायकवाडही तयार होऊन चालून आले. त्या नंतर लढाई बहुत झाली. त्यांत

६०. सन १८५१ मध्ये मुजफरजंग मारलः गेल्यावर सलाबतजंगस मॅचांनीं सुभेदार करून ते त्यास हैदराबादेस घेऊन येत होते. इकडे गाजीउद्दीन याचा पक्ष पेशव्यांनीं धरून त्याचा अंतर्भिन्न जो सय्यद लष्करखान औरंगाबादचा सुभेदार याजपासून १५ लक्ष खंडणी म्हणून खर्चास घेऊन सलाबतजंग यास आडवून तो हैदराबादेस जाऊं न पावे अशा करितां कृष्णा-

तीरीं सुमारे ४०० भैलांच्या अंतरावर पेशव्यांची स्वारी जाऊन दोन्ही सैन्यांची गांठ पडते न पडते तो ताराबाईच्या कारस्थानाची खबर त्यांस लागली. त्यामुळें सलाबतजंगाचें तहाचें बोलणें प्रथमच आलें होतें त्या प्रे। तह करून १३वे दिवशीं स्वारी परत आली.

६१. याजबदल 'बापूजी वाकडे' असें ई० प्रतीत आहे.

प्रधानपंत यांजकडील फौजेचा मोड झाला. तसेच निघोन पुन्हा कृष्णातीरीं जमले. आणि फौजेची निवड करून, महाराजांचे पायांचें स्मरण करून घोडे घालवे, यश येणें [तें] जर त्यांचे पायाची निश्चा व राज्य त्यांनीं करावें ऐशी आमची असली तरि यश येईल. नाही तरि मरण जावें. परंतु अपेक्षे घेऊ नये. त्या लढाईत बापूजी खंडेराव होते. त्यांनीं फिरोन चालून जावें, आपण लढाई मारितों, असें सांगितलें, आणि लागलेच चालून आले. घोडे घातले. लढाई बहुत झाली. बरानजी मोहिते गोळी लागून पडले. त्यांत गायकवाड व सेनापति यांचा मोड करून उधळले. बापूजी खंडेराव यांनीं शिपाय-गिरीची तरवार बहुत केली. त्रिंबकराव यांनीं त्यांचा तळ घेऊन बेण्यातीरीं तळावर उतरले. गायकवाड यांस धीर न निघे. म्हणोन डोंगराचे आश्रयास जाऊन जोरेंखोऱ्यांत उतरले. दोर्होकाडील छैबीने उभे रहावे ऐसे सावधतेनें राहिले. पंतप्रधान यांस बातमी गेली. ते जलदीनें येऊन सातारियास बेण्यातीरींच उतरले. आणि गायकवाड याची रसदबंदी केली. दाणा वैरण मिळेनाशी झाली. आपली कुमकही येऊन पावावयाची नहि, लढाई देऊन परीणाम नाही, असें समजोन गायकवाड बहुत खजिले. तेव्हां तह करून भेटावें ऐसा विचार करून पिलाजी जाधव यांचे पुत्र आपाजी जाधव यांजकडे राज्यकारण करून बोलणें लाविलें. त्यास त्यांनीं तेथून निघोन आमचे जवळ येऊन उतरावें ऐसें सांगोन पाठविलें. तेव्हां ते तसेच येऊन उतरले.

या नंतर गुजराय निमे सुभा आम्हांकडे जाहाला तो आमचे मामलेदार व फौज जाईल त्यांस वांटून देण्याविशीं बराबर तुमचे कारकून दावे म्हणोन सांगितलें. वडील उमाबाई [दमाडे] आहेत त्यांचे विचारें करणें तसें करावें म्हणोन [गायकवाड यांचें] आग्रहाचें बोलणें पडलें. तेव्हां प्रधानही आग्रहास पडून या उपरि असेच बरेवेडे होतील, फौजा येऊं लागतील, आईसाहेब उमजत नाहीत, महाराजांस खालीं येऊं देत नाही, म्हणून त्यांचे गोटाभोंवतीं फौज उभी करून त्यांस लुटून घेतलें. येशवंतराव सेनापती यांजबराबर लोक देऊन तळेगांवीं रवाना केले. दमाजी गायकवाड व त्यांचे लेंक व पुतणे यांस धरून बेड्या घातल्या. आणि लोहगडावर रवाना केलें. लोक त्यांचे चोहोंकडे उठून गेले. काहीं लुटले. नंतर आई साहेब यांजकडेही निरोप पाठविले जे “महाराज

६२. प्रतिनिधि वगैरे दुसरे फितुरी येऊन मिळतील अशा उद्देशानें गायकवाड जोर-खोऱ्यांत गेले. ‘इंदुरप्रतीत’ ‘भेडखोऱ्यांत’ असें आहे.

६३. छबीना=राजतांचा पहारा.

६४. गुजराथेंतून कुमक येणें ती कोंकणचे सुभेदार शंकराजीपंत यांणीं आडवून धरिली. घाटावरील प्रतिनिधि वगैरेची फौज नाना पुरंदरे यांणीं रोखून धरिली.

खालीं उतरावे. आपण वडीलपणें कोणताही बखेडा न करितां कित्यावर किंवा खालीं असोवें. कामकाज राज्यकारभार सर्व कारभारी घेऊन महाराजांनीं चालवावा हे उत्तम गोष्ट आहे." असें सांगून पाठविलें. परंतु ती गोष्ट मातुश्रींचे विचारास येईना. बोलणेंही पाठवीनात. तेव्हां कित्यासच मोर्चे देऊन जबरदस्तीनें महाराज उतरोन ध्यावे, परंतु दुर्लौकिक हरामखोर ऐसा चहूंकडे होईल. कांहीं फौज कारभारी खालीं ठेवून विचारें करून त्यांचे मनांत विचार येईल तसें करावें म्हणून निश्चय ठरवून कूच करून पुण्यास गेले. आणि सर्व राजमंडळचा लवाजिमा ज्याचे त्याजकडे तालुके व महाल सरंजाम गांव जमिनी चालवून, जो येईल त्याचे आगत्य धरून, सर्व कारभार आपणांपाशीं बहुत करून ओढूं लागले.

आई साहेब जेथें हात चालेल तेथें मामला अथवा गांव महाल विव्हेस लावावा, दरमहाचे नेमणुकी ऐवजावर वराता कराव्या, हुजरे पाठवावे, आणावे इतकेंच करून, या करण्यांत राज्यभार आटोपांत आला याचा विचार न करितां मातबर कोणीं अथवा कारभारी याचा संग्रह करावा, आणावे, तें न करितां कारभारी जुने चिटणवीस वगैरे यांचा द्वेष तिरस्कार करून जवळ सर्वांथी पुराणीक वगैरे लहान माणसें कारभारी हे मात्र ठेऊन, चिटणीशी लिहिणें यास मोरो शिवदेव थिटे वाईकर चिटणीसांकडील कारकून लिहिणार त्याचे हातें काम चालवून करूं लागलीं. प्रधान यांसि राजकारण किंवा त्यांचे विचारें चालवें, महाराजांस आपण नजरबंद केलें यांत अपाय आपणांस जाला, हें चित्तांत न आणितां प्रधानपंत व कारभारी यांचे पारपत्याचे उपाय, [व] नबाब वगैरे यांचीं राजकारणें करणें, हेंच चालविलें. जवळ कोणी बुद्धिवाद सांगावया जोगें नाहीं. तत्रापि कोणी म्हटलें कीं, राजे यांस मोकळे ठेवून त्यांचे हातें कामकाज राज्यभार चालवावा, तरि इतराजी करून बेड्या घालाव्या, डोचकीं मारावीं, ऐसें करूं लागलीं. सर्व खजीना जवाहीर मोडून लोकांस द्यावे, जवळ कांहीं नसावें, ऐसें केलें. नबाब सलाबतजंग [यांच्या] व आणखी राजकारणांस पैका बहुत नाश केला. कांहीं एक करणें सिद्धीस जात नाहीं याचा विचारच नाहींसा जाला. जगजीवन परशराम सोडून प्रतिनिधीपद दिल्लें त्यांचे हातें ही कांहीं होत नाहीं म्हणून बाबूजी नाईक यांजकडे राजकारण केलें. त्यास प्रतिनिधीपद द्यावें म्हणोन उभे करून त्यांनीं प्रधान यांचे पारपत्य करावें म्हणोन सातारां आणिले. ते हजार पांचशें जमाव करून प्रतिनिधी यांचे वाड्यांत उतरले. आणि हुजरातचीं पतकें लोक वगैरे घेऊन प्रतिनिधी यांचा तालुका आर्षी ध्यावा, म्हणोन रवाना केले. ते तांदुळवाडीनजीक गेले. तों जगजीवनपंडित प्रतिनिधी चालून आले.

लढाई मातबर जाली. नाईकास जखमा लागल्या. शिपायामेरी बहुत केली. परंतु मोड जाला. पळून शहरांत येऊन राहिले. पिच्छावर प्रतिनिधी येऊन राहिले. तेव्हां नाईक मशारानिव्हे आठ चार दिवस जखमा बांधून आपलें करणें सिद्धीस जावयाचें नाहीं ऐसें समजोन बारामतीस निघोन गेले.

या नंतर आनंदराव जाधव हवालदार यांनीं विचार केला जे, हे गोष्ट चांगली जाली नाहीं. प्रधानपंत, सचिव, चिटणवसि यांणींही बहुत रीतीनें सांगून पाठविलें, “तुम्ही हवालदार जुने लोक किष्ठा तुमचे स्वाधीन, तुम्ही राजे यांस आटकेंत ठेवण्याचे मसलतींत मिळालां हें युक्त नव्हे.” तेव्हां त्यांणीं सर्व लोक यांचा गैहा करून महाराजांस खालीं घेऊन उतरावें, ऐसा विचार केला तों बारीक बातमी आईसाहेबांस कळोन सदरेस बोलाविलें. हेही काहीं लोक त्या-रीनेच गेले. तों बाबाजी जाधवराव शिंदखेडकर याजपासून सदरेसच आनंदराव जाधव हवालदार यास खलबतास म्हणून नेऊन शिरच्छेद करविला. लोक सरदार वगैरे फार मारिले. आणि राजे यांस चौकशीनें प्रतिबंध बहुत जपून करूं लागलीं. सर्व कारभार पुराणीक व बाबाजी जाधव करूं लागले. संभाजी राजे यांजकडे आईसाहेबीं राजकारण केलें. त्यांनीं तयार होऊन यावें, प्रधान यांचें पारपत्य करावें, [असें ठरलें.] ते निघाले तों जिजाबाईंनीं या कामांत पडूं नये म्हणोन माघारे नेलें.

या नंतर प्रधानपंत यांणीं विचार केला जे, “आईसाहेब यांणीं अविचार झेवट पर्यंत आरंभिला. नेहमीं सातारियास बखडे होतात. फौज लोक जमा होते. प्रतिनिधी दोन तीन हजार फौजेनें राहिले. यांची उपेक्षा [करणें बरें नाहीं.] धणी ओहित उमजोन राज्यभार रक्षण्याचे विचारें चालतील म्हणतां घडत नाहीं. राजे यांस कैदेत ठेवून बहुतच यातना चालली. महाराज यांचे ठायीं पराक्रम किंवा मनसबा, धैर्य, अंगेजणी, हे बहुत दिवस बाहेर लघुसहवासी राहण्यांनीं काहींच गुण आले नाहींत. मोगलाकडे मनसबा नेहमीं चालला. यांस आणून राज्यांत घालून बंदोबस्त करणार. आम्ही जे गोष्ट त्यांचें पारपत्य करून आपलें दाबांतून रक्षितो, त्यांशीं यांचा मनसबा. तेव्हां यांचें राज्य फिरोन यदनाचे हातीं जातें. याजकरितां सातारियानजीक दहा पांच हजार फौज नेहमीं ठेवावी. म्हणजे बखेडे होणें ते बंद होतील.” म्हणोन दादोपंत बाघ याजबराबर पांच हजार फौज देऊन रवाना केलें. ते चंदनवंदन किल्यानजीक आऊन उतरले. तेव्हां सातारां कोणी येणें ते बंद जाले.

आईसाहेब यांणींही मनसबा बहुत करून पाहिला. कोणतेही सिद्धीस जाई-

ना. जवाहीर सर्व खराब झाले. प्रधान यांची फौज बाहेर नेहमी येऊन उतरली, महाल मुलुख परभारें विव्हेस लाविले, म्हणोन निरुपाय जाला. परंतु आणखी नबाबाशीं राजकारण केलें. नबाब सलाबतजर्ग याजपाशीं रामदासपंत कारभारी होते. ते शिबंदीनीं रस्त्यांत मारले गेले.

रघुनाथ बाजीराव गुजराथेंत शिंदे, होळकर फौजा घेऊन अंमल उगवायास गेले. तेव्हां अमल खंडण्या येणें त्या गायकवाड यांणीं या उपरि आपले लक्षें चालवेंसें करून, बेडी तोडून, गुजराथेंत जाण्यास बराबर दिले. रघुनाथपंत अंमल नीट करून पुण्यास आले. तेव्हां शिंदे, होळकर यांची खानगी हिंदुस्थानांत केली. त्यांणीं जाऊन पादशहाचा बंदोबस्त करून सलाबतजंग हे नेहमी विघाड करून रहातात झणून गाजुदीखान यास सुभा करार करून त्यांणीं खानदेश, बऱ्हाणपूर, अशेरी, दीलताबाद किंल्ले द्यावे ऐसें करून घेऊन आले.

आईसाहेब यांचेही चित्तास आलें जे, प्रधानपंत यांसि वांकडे चालून परिणाम नाहीं. त्यांशीं सलूख करावा. यावरून चिंतो अनंत देवस्थळे धाकटे देवडी कडील चिटणीवीशी लिहिणार कारकून व मोरो शिवदेव थिटे आईसाहेब यांपाशीं चिटणीशी कडील कारकून लिहिणार होते ते व विष्णु नरहर योरले देवडीचे दिवाण व शिंदेभट ठकार यांणीं बाबाजी जाधवराव यांशीं समजोन, मसलतींत घेऊन, प्रधानपंत यांजकडे बोलावयास आले. या उपरि तुमचे विचारा खेरीज चालावयाचें नाहीं. म्हणोन राजकारण केलें. या प्रमाणें होऊन पुण्यास येण्याचा विचार केला. आणि महाराजांस बराबर आणिलें. परंतु निराळे आपले बांचून [न] ठेवणें, व त्यांजकडे कोणी जाण्याचा प्रवेश नाहीं, जें करणें तें आपणच, असा राज्यकारभार करण्याचा लोभ धरून प्रधान यांशीं ही राजे यांचें नांव काढों नये, माझे विचारांत चालवें, आम्ही तुम्हां खेरीज चालत नाहीं, जुने कारभारी गोविंदराव चिटणीवीस वगैरे नसावे, आम्हांस खर्चास देणें तें नखत तुम्हांकडील मातबर कारभारी ठेऊन देत जवें. गाप्रमाणें बायकांचा विचार, अल्पबुद्धी, लोभ धरून बोलून घेतलें. प्रधान यांणींही मतलब साधावा हें मनांत आणोन, आईसाहेबांची मर्यादा बहुत रत्नोन, मेजवान्या वगैरे केल्या. महाराजांनीं स्वतंत्र असावें, माहीत होऊन राज्यभार यांचे हातीं आपण वसून चालवावा, हा विचार करून बोलून पाहिलें. तें-

६८. 'बसालतजंग' चि० प्र०.

६९. स० १७५२ एप्रिल ता० ७.

७०. गुजराथेंत अमदाबाद घेऊन हिं-

दुस्थानांत जाऊन नंतर पुण्यास आले

इ० स० १७५४.

७१ धाकटी देवडी=धाकटी राणी.

[आईसाहेबांचे] मर्जीस न माने. आपणच राज्य करावे हेच इच्छा. यावरून आईसाहेब यांचे मर्जी अन्वये रुकार देऊन, सन्मान करून, त्रिंबकराव विधनाथ मामा कारभारी बराबर सातारियास देऊन खानगी केली. आईसाहेब सातारियास गेली. वृद्धापकाळ, किल्यावरील हवा मानत नाही, खाली रहाण्याचा बेत करावा, असे त्रिंबकराव यांणी सांगोन, राजवाड्याचे काम खराब जाले ते नीट करावे तोंपर्यंत फत्तेसिंग भोंसल्याचा वाडा लगत तयार करून तेथे राहिली. रामराव चिटणनीस व लक्ष्मणराव गोविंदराव यांचे पुत्र लहान ते जवळ ठेविले. गोविंदराव पुण्यास राहिले. त्रिंबकराव यांणी बहुत च मर्जी राखून जे पाहिजे ते द्यावे, अशी मर्जी प्रसन्न करून घेतली. आणि-किल्लेकरी फंद करून चालतात, आणि हरामखोरी करितात, त्यांचा बंदोबस्त करण्याची परवागी घेऊन त्यांणी राजकारण बहुत ममतेचे केले व बक्षिसे देऊन नखत रूपयेही बहुत दिले. आणि किल्ला पहावयास जाऊन आपले लोक वरती नामजाद हवालदार व सुभेदार व दरकदार व गडकरी सर्व उतरून खाली आणिले. सुभेदार कारखानीस वेगळे कैद केले. बक्षिसे दिली ती माघारी घेतली. गडकरी लोक पुण्यास आणोन त्यांच्या पोटापाण्याचा बंदोबस्त सनदा व जमिनी चालवून चाकरी नेमिली. सिंदखेडकर बाबाजी जाधवराव कारभारी होते ते लावून द्यावे असे जेजोरीचे मुक्कामी प्रधानपंत आईसाहेब यांस पावावयास आले, तेथे ठरवून लावून दिले. सातारियांतील सर्व बंदोबस्त करून त्रिंबकराव मामा कारभारी होऊन गेले. त्याजपाशीं बहुत रीतीने राजे यांस काढावे असे सांगितले. त्याजवरून त्यांजपाशीं आस पुराणीक व चिंतो अनंत देवस्थळे व मोरो शिवदेव थिटे व बिण्णु नरहर यांस त्रिंबकराव यांणी गांव इनाम व सरंजाम देण्याचे करार करून, आपले लक्षांत आणोन, त्यांजपासून प्रयत्न तितका सामोपचारें बलात्कारें केला. ऐसे केले असतां आईसाहेब यांस बुद्धि न जाली. राजे यांणी तरी पराक्रम किंवा ईर्ष्या धरून आईसाहेब यांचा बंदोबस्त करून आपण राज्य करावे हे बुद्धिवैभव त्यांमध्येही नाही. ऐसे जाले. तेव्हां मोठ्या मोठ्या मसलती व राजकारणें चाललीं पाहिजेत, सर्व सरदार फौज महाराजांनीं ज्यांस जे तालुके सरंजाम दिले व तालुकेदार यांजकडील ठरावाचे ऐवज येणे हे व कोणास इनाम गांव व जमिनी वेगळे देणे ते कानावर घालावे. राजपत्रें करून द्यावी. यास आज्ञा आईसाहेब यांची घ्यावी. हुजरोन तालुकदार, भोंसले गार्डकवाड, मंत्री, सचिव, प्रतिनिधी, यांजवर वराता नेमणुकेच्या होतील त्या कार्याकारण पावते करून सर्व कारभार [करण्यास] आपले कारभारी

त्रिंबकराव ठेविले. त्यांचे विद्यमाने करावे ऐसे करून मातोश्रींची मर्जी राखून सर्व आपण करू लागले.

गाजुदीखान सुभा घेऊन शिंदे होळकर आले. प्रधानपंत यांस मरा-
तब व बहुमान पादशाई दिल्ली ते घेऊन आले. प्रधानपंतही फौज घेऊन
पुढे गेले. भेटी जाल्या. परस्परें बहुमान होऊन भागानगरावर जावें ह्मणोन
चिटकोदे प्रांती गेले. तिकडे सलाबतजंग व बसालतजंग अदवानीचा सुभा
करून होते ते, निजाम अल्लीखान व मीर मोगल ऐसे चौघे भाऊ व का-
रभारी शहाजवानखान तिघेही तयारी करून चालून आले. युद्ध जालें. त्यांत
सलाबतजंग पराभव पावले. आणि तह केला. गाजुदीखान यांणीं करार केले त्या-
प्रमाणें खानदेश सुभा प्रौ. नाशीक व जालनापूर प्रांत अशेरी दौलताबद्द हे
किल्ले दिल्ले ते घेतले. गाजुदीखान याचा सुभा कायम केला. औरंगाबाजेस
गेले. प्रधानपंत कर्नाटकचा सुभा घेतला तो अमल बसवून पुण्यास आले.
गाजुदीखान शहरास राहिले. त्यांस निजाम अल्लीचे आईनें विष घालोन विश्वास
देऊन मारिलें.

त्रिंबक विश्वनाथ कारभारी ठेऊन बंदोबस्त आईसाहेबांची मर्जी रक्षून केला.
आईसाहेबां पाहिजे तें देतात, आज्ञेत चालतात, पाहून बाहेरील राजकारणें
करणें तें सोडून चालूं लागलीं. राजे यांची मर्जी रक्षून त्यांसही पाहिजे तें देणें
घेणें, कागदपत्र इनाम कोणास राजपत्रें देणें, मोठी मसलत पडली [तर] तिकडे
जाणेविशीं आज्ञा आणोन जावें, जाऊन आल्यावर अमुक मसलत करून आलों
अशीं पत्रें पंतप्रधान यांणीं पाठवावीं, दर्शनासही जाऊन मर्जी संपादून यावें.
खासगीस बाई, कऱ्हाड, व्याघ्रगड, जावली व शिरोळ वगैरे ऐवज इंदापूर
देशमुखी वगैरे मामलेदार हुजूरून पाहिजेत ते पाठवावे. ऐवज खर्चास आ-
णावा. शिवाय गायकवाड व भोंसले व सचिव व मंत्री यांजकडे नेमणुकेचे
ऐवज पागा, हत्तीमहाल, कार्य प्रयोजनास हुजूरून वराता करून, हुजरे पा-
ठवून आणावे, याप्रमाणें चालविलें.

रघोजी भोंसले शके १६७४ अंगिरानाम संवत्सरे सन सल्लास खमसेनांत
वारले. त्यांचे पुत्र धाकटे स्त्रीचे परंतु वडील, अर्धी जन्म जाला, ते जानोजी
भोंसले. वडील स्त्रीचे परंतु मागून जाले ते मुधोजी भोंसलें. यांत पद को-
णास द्यावें असें पडलें, तेव्हां प्रधानपंतांनीं आईसाहेब व महाराजांच्या विचारें प्रथम
पुत्र जानोजी भोंसले जाले तेच वडील अशी आज्ञा घेऊन सेनासाहेब सुभा
पद बहुमान त्यांस दिल्ला. मुधोजी भोंसले यांस नवेंच पद सेनाधुरंधर असें
देऊन त्यांस काहीं तालुका नेमून दिल्ला. त्या समयी जगजीवन परशराम प्रति-

निधी याणीं प्रधानपंत स्वारीस गेले पाहून, गोविंद खंडेराव यांजवर आईसाहेब यांची प्रशस्ता नाहीं, रामराव जीवाजी चिटणीस व लक्ष्मणराव यांस राजे यांजपाशीं ठेवून तुम्ही एकीकडे रहावे अशी पत्रें प्रधानपंत याणीं पाठविलीं त्याजवरून उभयतांस राजे यांजपाशीं ठेऊन कुटुंब सुद्धां आपला कोलें दातेगड तालुका यास देऊन तेथे जाऊन राहिले, त्यांशीं कटाक्ष करावा ह्मणोन प्रतिनिधी चालून गेले. पांच सात हजार फौजेनिशीं येऊन कोळ्यास भोर्चे दिले. बापूजी खंडेराव याणीं त्यांचे मोर्चे मारणे वगैरे लढाई देऊन नऊ महीने ठाणे व किल्ले लढविले. पांच सात हजार फौज ठेऊन लढाया मारल्या. प्रधानपंत याणीं दोहीकडील कुमक आईसाहेब यांचे आज्ञे खेरीज करितां नये ह्मणोन परभारें काहीं पयकें गोविंदराव यास देविलीं. लढाईही जाली. रिकामी स्पर्धा वाढवून पेचांत येणें ठीक नाहीं तेव्हां तह करून तालुका प्रतिनिधी यांजकडे दिव्हा. दातेगड वगैरे काहीं हुजूर ठेविलें. प्रतिनिधी याणीं इनाम गांव वगैरे देऊन समजूत पाडिली. आणि तालुका चिटणीस यांजकडील घेतला. शके + + + +

तुळाजी § आंगरे याणीं हुजूरचे नेमणुकेचा ऐवज न देतां प्रधानपंत यांशीं उद्दामपणें चालू लागले. याजवरून फौज व सरदार रामाजी महादेव व विसाजी केशव व माणकर वगैरे रवाना केले. आणि इंग्रज यांजकडे मुंबईस राजकारण पाठवून त्यांचे आरमार लोक पाण्यातून कुमकेस आणविले. आणि त्यांचे तालुक्यांत जाऊन किल्ले व जंजिरे यांस मारगिरी करून मोर्चे दिव्हे. बहुत नेर केले. तत्रापि उद्दामपणा न सोडितां तह व ऐवज काहीं न बोलत. त्याजवरून हल्ला करून विजयदुर्ग* व सुवर्णदुर्ग किल्ले घेतले. त्यांत तुळाजी आंगरे धरिले. कुटुंब सुद्धां कैद करून आणिले. बेडी घालून किल्यावर टाकिले. त्यांजकडे तालुका व किल्ले सत्तावीस खुषकीचे व जंजिरे होते ते एक महिन्यांत सर्व घेतले. शके १६७५ श्रीमुखनामसंवत्सरे सन आर्वा खमसेन मया व अलफ.

रघुनाथ बाजीराव यांची रवानगी अमदाबाद प्रांतीं शिंदे, होळकर सरदार देऊन प्रधान पंत कर्नाटकांत जाते समर्थी केली. ते जाऊन गुजराथ अमदाबाद येथील अंमल बसवून हिंदुस्थान प्रांतीं गेले. ते कामाजचे पहा-

§ आंग्रयांची उत्पत्ति मोठी चमत्कारिक असल्याचें अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे. एक शिंदी हिंदुधर्मांत शिरून चांचेपणा करूं लागला व हिंदूशीं त्याचा लग्न संबंध झाल्यावर त्याच्या मूळच्या शिंदीपणाची आठवण नाहींशी होऊन त्याचे वंशज मरा-

ठ्यांत मोडूं लागले.

* हा किल्ला घेण्यांत इंग्रजांचीं सर्वथैव मबत होती. क्लैब व वाटसन याणीं घेरिया किल्ला घेतला ह्मणून प्रसिद्धी आहे तो हाच. इ० स० १७५६.

डपर्यंत जाऊन कच्छ भूज वगैरे जोतपूर, जयपूर, उदापूर येथील राजे रजवाडे व पहाडी राजांच्या खंडण्या घेऊन बहुत पैका मेळवून, तीन वर्षे तिकडे छावणी करून, यश संपादून आले. कर्नाटक प्रांतीं ठाणीं व संस्थानी बहुत त्यांचा अंमल यावा म्हणोन तोफखाना बहुत तयार केला. आणि माधवराव पानशेः यांचे वडील महाराजापार्शी तोफखान्याचे दरोगे होते, ह्मणून त्यांस काम सांगोन दर वर्षास कर्नाटक प्रांतीं स्वारी पाठवावी, अंमल व खंडण्या आणाव्या, ऐसें केलें.

बाळाजी बाजीराव प्रधान यांस पुत्र तिघे जाले. वडील पुत्र विश्वासराव, धाकटे पुत्र माधवराव, त्याहून धाकटे नारायणराव. त्यांत विश्वासराव प्रबुद्ध यांजपासून स्वारी करवावी ह्मणून फौज मातबर शिपाई लोक बापूजी खंडेराव चिटणवीस व दत्ताजी शिंदे वगैरे ऐसे देऊन रवाना केले. ते नबाब औरंगाबादेस होते त्यांस शह देऊन बसले. लढाया मुरू जहाल्या. प्रसंगी रामचंद्र जाधवराव यांस तयार होऊन मोंगलांनीं आणविलें. ते येतात ऐसें कळतांच दत्ताजी शिंदे त्यांचे तोंडावर रवाना केले. त्यांची आंच सोसणें अवघड जाणून जाधवराव शिंदेखेडच्या ठाण्यांत आश्रयास गेले. शिंदे यांणीं मार्गे जाऊन ठाण्यास मोर्चे दिले. आणि आपले मातबर सरदार गांठून जेर केले ह्मणोन संलाबतजंग यांणीं निजाम अल्लीखान यास फौज देऊन कुमकेस पाठविलें. ते शिंदेखेडास जाऊन पावले. निजाम अल्लीखान गेले ते लागलेच शिंदेखेडचे दरवाज्यापर्यंत जाऊन, जाधवराव यास आपले अंबारींत घेऊन, त्याची आपली फौज सावरून निघाले. तों विश्वासरावही जाऊन पावले. आणि आपली फौज व शिंदे यांची फौज एकत्र करून लढाई बहुत तारफेची दांड प्रहरपर्यंत दिली. बापूजी खंडेराव बराबर दिले होते त्यांणीं विश्वासराव यांचे अंबारी पुढें राहून, आपण तरवार करून, विश्वासराव यांचा हत्ती चालवून, तिरंदाजी त्यांजपासून करविली. मोंगलाई फौज घाबरी केली. तेव्हां तहाचे बोलणें नबाबांनीं पाठविलें. ते समयी पंचवीस लक्षांचा जागीरचा अंमल यांचे मराल आणखी नेमून घेतले. विश्वासराव रवाना केले ह्मणोन प्रधानपंत व सदाशिवपंत आणखी फौज घेऊन नगरास जाऊन राहिले होते. तों विश्वासराव यश घेऊन तेथें आले. त्यांच्या यांच्या भेटी नगरावरि जाहल्या. मों-

† सोनोरी ऊर्फ मल्हारगड, तालुके पुरंदर, हें यांचें ठिकाण.

७२. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ३६ ते

३८ पहा. आं० ड० म्हणतात हा तह निजामअल्ली यानें परस्पर गुप्त रीतीनें केला.

गलांनीही भेटी व्हाव्या ऐसे ठराविले. ते येऊन भेटी, मेजवान्या परस्पर नि-
खालसता होऊन नबाबास निरोप दिल्या.

या मसलतीत रघोजी भोंसल्याचे पुत्र जानोजी भोंसले यांस सेनासाहेब
सुभा जाला होता [ते] बोलाविले असतां आले नाहींत ह्मणोन पंतप्रधान
गंगातीरास जाऊन तसेच घाटमायापर्यंत बराडांत जावे ह्मणोन गेले. तो भोंसले
येऊन भेटले. निखालसता बोलणीं बोलावीं [ऐसें झाले.] तेव्हां कुमकेस
येत जावे ऐसें होऊन त्यांस निरोप दिल्या. आणि पुण्यास आले.

[इकडे] शाहानवाजखान कारभारी नबाबाचे त्यांचे व निबाम अल्लीखान
यांचे बनेनासें जाले. यावरून शाहानवाजखान यांस मारिले. आणि आपण नि-
घोन आळजपुरास गेले.

मानाजी आंगरे वजारतमाब बहुत मर्द शिपाई ह्मणून प्रधान याणीं महा-
राजांस विनंती करून यांसच वजारतमाब [व] सरखेल दोनी किताबांचीं वस्त्रे
[दिली.] शके १६७६ भावानाम संवत्सरे सन खमस खमसेन मया व अलफ. ज-
गजीवन परशराम वारले नंतर श्रीनिवास गंगाधर यांस प्रतिनिधी पदाची वस्त्रे
बहुमान दिला. शके १६७६ भावानाम संवत्सरे सन खमसखमसेन मया व
अलफ. मानाजी आंग्रे वारले. यानंतर त्याचे पुत्र राघोजी आंगरे यांस
वजारतमाब सरखेल किताब व तालुका करार करून देऊन वस्त्रे दिलीं. शके
१६८० बहुधान्यनाम संवत्सरे सन तिसा खमसेन मया व अलफ.

प्रधानपंत कर्नाटकास जावे म्हणून कृष्णातीरीं गेले आणि महादाजी अं-
बाजी फौज व मुजाफरखान गारद देऊन खाना केले. प्रधानपंत सिंहस्थ
म्हणून गंगा त्र्यंबकेश्वरीं गेले. महादाजी अंबाजी खंडण्या घेऊन येते समयी मु-
जाफरखान रुसवा करून सावनूरकर पठाणाकडे गेले. आणि मनसबा करावा ऐसे
केले. मुरारराव घोरपडे यांजकडे राजकारण करून त्यांस सामील करून घेऊन फौज
जमविली. हे वृत्त प्रधान पंत यांस कळले. यावर प्रधानपंत व सदाशिव
पंत भाऊ व विश्वासराव व गणधराव व मल्हारजी होळकर व नारो शंकर
राजेवहादर व विश्व शिवदेव हे सरदार घेऊन निघाले. व जानोजी भों-
सले यांस आणविले. ते फौज सुद्धां आले. नबाबीं याजपाशीं वकिलीस परश-
रामपंत होते त्यांस लिहून नबाबांनीं कुमकेस यावे ऐसें केले. ते फौज सुद्धां
आले. या नंतर सावनुरास मोर्चे लावून, आपला व नबाबाचा तोफखाना
सुरू करून, दोन प्रहरपर्यंत एकसाह मार केला. तेव्हां सावनूरचे नबाब व
मुजाफरखान व मुरारराव घोरपडे यांची हिम्मत निघोन गेली आणि होळकर

७३. नबाब-हैदराबादचे.

यांजकडे तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांस दरम्यान घेऊन घेऊन भेटले. घोरपडे यांस संस्थानी नावयास निरोप दिव्हा. व सावनूरकर यांनपासून प्रांत व ठाणीं तहांत घेतलीं. आणि कर्नाटकांत नाऊन खंडण्या घेऊन पुण्यास आले.

निजाम अल्लीखान यांणीं सलाबतजंग यांस या समयांत कैद करून आपण सुभा व दौलत करूं लागिले. दोन तीन वर्षेपर्यंत सलुखानीं निजाम अल्ली चालून [पुढें] बिघाड करावा हें मनांत आणिलें. तेव्हां सदाशिवपंत भाऊ व विश्वासराव फौज सुद्धां रवाना केले. नगरपर्यंत गेले. ते नगरचे किल्ले-दार कविजंग यांचें [नवाबाशीं] वांकडें पडलें. त्यांणीं यांशीं राजकारण केलें. त्याचा बंदोबस्त करून देऊन नगरचा किल्ला घेतला. आणि भागा-नगरे प्रांतीं जावें ह्मणोन उदगिरीपर्यंत गेले. इकडोन निजाम अल्लीखान पोखत सामान करून तोफखाना सुद्धां चालोन आले. लढाई सुरू झाली. नवाब यांस भोंवतें घेवून, मुलूख जाळून लुटून, रसद बंद केली. निकडे जात ति-कडे घेवून घेतलें. तेव्हां नवाब तोफखाना मार्गे पुढें ठेऊन हळू हळू किल्यानजीक नाऊन पावले. यांणीं मधीं मधीं घोडे घालून फौज मारावी, लुटावी, आणि लांब जावें, दुर्मिदारीचे सरदार चंडोलें धरून आणिले. नवाब औवसें येथें नाऊन पावले. तेव्हां हल्ला केली. नवाबांनीं तोफखाना जेजालांचा मार बहुत केल्या. तो सोसून त्यास आर्च लाविली. तीन दिवस पर्यंत दाणा-पाणी बंद केलें. तसें तहाचें बोलणें लाविलें. ते समयीं साठ लक्षांचा मुलूख साल्हेर "भोल्हेर किल्ले व बिनापूर प्रांत दरोबस्त करून घेतला. शके १६८१ प्रमोदनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अल्फै. ह्या स्वारीस जातां सदाशिव पंत भाऊ यांस मारेकरी यांणीं डेरियांत हात टाकिला तो खांद्यावर लागला-मारेकरी धरिले. त्यांणीं नांव मुजफरखानाचें घेतलें. तेव्हां त्यास व त्याचे

७१. सलाबत यास कैद पुढें केलें. तथापि ह्या वेळीं दिवाणगिरी निजामअल्लीकडेच होती.

७५. गोवळकोडें येथील एका शहाची "भागा" नांवाची कंचनी होती तिच्या प्रीत्यर्थ जो थोड्या अंतरावर पुरा वसविला त्याचें नांव 'भागानगर' असें पडलें. सासच पुढें 'हैदराबाद' हें नांव प्राप्त झालें.

७६. रसद=दाणा वैरण वगैरे सामुग्री.

७७. दुर्मिदारी=पिच्छाडी.

७८. चंडोल=पिछाडी. "चडले ते" इ० प्र०.

७१. आवसें? कोठें?

८०. आंच=इजा, पीडा.

८१. सालेर, मुलेर हे किल्ले बागलाणांव प्रसिद्ध आहेत. हल्लीं ते नासिक जिल्ह्यांत मोडतात.

८२. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ८५! ८६ पहा.

८३. हा मारेकरी मुजफरखानाचा जांवई होता असें अन्यत्र आढळतें. ग्रां० ड० यांचें म्हणणें हें कृत्य पेशव्यांच्या घराण्यांत जी आंतून धुसमूस या वेळीं चालली होती तिचें फल होय.

भेजें चि मीं कांहिं विदोष दोषा । ते भीत बोले पशुगळयोषा ॥
तेव्हां तया सज्जनलोकपोषा । माता दटावीत वदे सरोषा ॥ १५ ॥
दटाविते माय तया हरीतें । चरित्र ज्याचें दुरितें हरीतें ॥
मारावया धांवलि कृष्णजीतें । तो वाटला ब्रात्य अचाट जीतें ॥ १६ ॥
ब्रजांगना सांगत येत होत्या । ययार्य वार्ता गमल्या अहो त्या ॥
मारावया घे मग फोक हातीं । समग्र ही लोक तया पहाती ॥ १७ ॥

पशुपयुवति ऐशी दाटली लोकराजी ।

अनिमिष नयनानें पाहती श्रीधरा जी ॥

तंव हरि जननीतें स्फुंदस्फुंदेनि सांगे ।

अमइ निरखिली म्यां चोरटी चैदिसां मे ॥ १८ ॥

हे अशी च अमणी करि चोरी । मागतां प्रगट ते शिरजोरी ॥

नंदसुंदरि म्हणे तिजलागीं । कां असें करिसि होसि बजागी ॥ १९ ॥

तेव्हां व्याकुल ते वदे कुळवधू हा शब्द माझ्या कुळा ।

कल्पांतीं न लगे चि मां सहज मीं जातां घरा गोकुळा ॥

याची मात खरी म्हणुनि धरितां हे आण ध्या मामिसें ।

नेणें कूड कदापि मी करि हरी विस्तार नस्त्या मिसें ॥ २० ॥

अर्हीं सर्व मुलें विदीत अमई चेंडूफळी खेळतां ।

अभ्री उंच उफाळला क्षितितळीं तो येथ आंदोळतां ॥

तो आला इचिये घरीं मग इणें चोरुनियां ठेविल्ल ।

नेदी मागति मागुता म्हणुनियां चैलांचळीं गोंविला ॥ २१ ॥

अगइ सत्य वदे किति वैखरी । गमतसे सकळांस हि ते खरी ॥

हरि वदे मनिं कल्पुनि मामिसें । मज धरी पदरीं भलत्या मिसें ॥ २२ ॥

करुनियां विक्रय गोरसाचा । मां ये घरा भज्य वसा च साचा ॥

याचा मला कंदुक तो न ठावा । माझ्या कुळा बोल असा उठावा ॥ २३ ॥

रोषें वदे शपथपूर्वक सारसाक्षी । नेणें चि मी कपट कृत्रिम भूमि साक्षी ॥

मिथ्या कदापि न वदे चि म्हणे मुरारी । चेंडू इच्या जवळि साक्ष असे पुरारी ॥ २४ ॥

वक्षस्थळीं सहज उन्नतता स्त्रियांशी । हें तो तुझां विदित संशय कासयाशी ।

चेंडू म्हणुनि बहुधा भ्रम या मुलाल । नाहीं झणोनि उचकीन करे फुलाल ॥ २५ ॥

हरि म्हणे जरि सोडिल कंचुकी । तरि धरोसि पडेल नव्हे चुकी ॥

ब्रजवधू मग दाखवि ते घडी । कुचपटा चळचंचळ ऊघडी ॥ २६ ॥

२३. वैखरी=वाणो. २५. कंदुक=चेंडू. २६. सारसाक्षी=कमला सारखे आहेत
डोळे जीचे ती.

(२०८)

आनंदतनयकृत बालचरित्र.

न दावितां दाटुनि होय चोरी । म्हणोनि जाऊं तरि जाय थोरी ॥
आतां करूं काय जना समोरी । टाकूं कशी मां हंसताति पोरि ॥ २७ ॥
वक्षोजगोळ अळुमाळ तैमालनीळें । लक्षुनि मंद रुदना कारजे सुशीळें ॥
माता म्हणे रुदसि कां लटकें वदोनी । चेंडू तुझा उसळला न कळे उडोनी ॥ २८ ॥
हरि म्हणे अमये कमळेक्षणा । जरि पटा उकलील सुलक्षणा ॥
हरपला शशि कंदुक सांपडे । अनृत हें न वदें धरणी पडे ॥ २९ ॥
तों ते गोपवधू विधूतवसनीं सण्डी १ निवीग्रंयिका ।
झाडी वस्त्र पुनः पुन्हा गमतसे आश्चर्य या पांयिका ॥
चेंडू भव्य पटीहुनीं क्षितितटीं अंदोळला कौतुकें ।
देखोनी जन हांसती खदखदां आले तदां जीतुके ॥ ३० ॥
गोपी तदा विसरली तनुभावनेला । कृष्णें तिचा निजगुणें तनुभाव नेला ॥
ऐशी चरित्ररचना रचिजे अनंतें । संसारसिंधु तरिजे चि नगें अनंतें ॥ ३१ ॥
ज्याची अतर्क्य करणी धरणीधैराला । ठावी नसे अजि तया करुणाकराला ॥
ज्या गौळणी प्रियतमा हृदयाभिरामा । आनंदनंदन म्हणे वरिताति रामा ॥ ३२ ॥
॥ इति श्रीकंदुकाख्यान समाप्त ॥

आनंदतनयकृत

बालचरित्र.

यादेवद्रचरितामृत सेवा । लोक हो श्रवण सज्जुनि सेवा ॥
त्या सुखें तुझि नमाल जगीं या । भारती अजि यदर्थ मदीया ॥ १ ॥
नाना छंद करी हरी व्रजपुरीं नालस्थिती आदरां ।
भातेला पदरीं धरी निज करीं मोत्यांचिया झालरी ॥
ज्याचें नाम उमा सदाशिव सदा जो चिंतितो अंतरां ।
तो हा कृष्ण विभू जपे जननिची नामावळी साजरी ॥ २ ॥
घरा येतां जातां दधि घुसळितां पाक करितां ।
विडे घेतां देतां सहज दुहितां दुग्ध भरितां ॥
नदी पाण्या जातां जन निरखितां ही परिसतां ।
फिरे माते मागे पदर धरुनी छंद नसता ॥ ३ ॥

२७. वक्षोज=स्तन. २८. अळुमाळ=किंचित्. २९. तमालनीळ=तमालपत्रासारखा नि-
ळा. ३०. वसन=वस्त्र. ३१. निवी=ओढीळ. ३२. धरणीधर=शेष. ३३. रामा=स्त्रिया.

फिरसि कां उगा पाठिसी हरी । सरसिजानना सांग लौकरी ॥
 हरि म्हणे मला घेउनी कडे । स्थिरपणें उगे बैस ईकडे ॥ ४ ॥
 जननि हांसली खदखदां तदा । सकळ काम हें मी करूं कदा ॥
 करिसि कां बहू छंद बा उगा । उठ मुलांसर्वे खेळ जा उगा ॥ ५ ॥
 जा जा खेळ मुलां सर्वे मज नको कां जेविसी तें नको ।
 कृष्ण दूध पिसी नको निज घरा बाहेर येसी नको ॥
 चेडू देउं तुला नको निजविर्ते ये उठ तें ही नको ।
 नारी ह्या तुज नोव्या करिन मी तेव्हां म्हणेना नको ॥ ६ ॥
 हूं हूं यशोदे मजलागि तें दे । राधे उरीं कंचुकिमाजि तें दे ॥
 हांसानि बोले जननी यशोदा । मागों नये रे उगला मुकुंदा ॥ ७ ॥
 कृष्णा घेउनि कडे निज सैद्या । चालिली नयननिर्जितपैद्या ॥
 हालवी जननि पालखें शय्या । सज्जनीं सरस गात जि जो या ॥ ८ ॥
 निजेला कीं जागा म्हणुनि जननी जों निरखिता ।
 दयाब्धीची मूर्ती तंव उघड नेत्रींच दिसती ॥
 कशी येना निद्रा तुज गुणसमुद्रा यदुपती ।
 पुन्हा गाऊं लागे तंव वदत देवो मृदुगती ॥ ९ ॥
 माते मला शोप न ये चि कां कीं । तूं काहणी सांगसि पूर्विकां कीं ॥
 तेणें गुणें येइल नीज माते । निजेलिया या पुरुषोत्तमाते ॥ १० ॥
 कृष्ण मूर्ति किति सुंदर शाहणी । सांगणें म्हणत पूर्विल काहणी ॥
 हालवी जननि पालख माउली । ते कथा वदत शीतळ साउली ॥ ११ ॥
 होता राम म्हणोनि हूं क्षितिसुखा तत्पानि हूं तत्पिता ।
 वाक्यें दंडक हिंडतां दशमुखें ते चोरिली योषिता ॥
 निद्रेलागि कथा अशी जननि ते सांगे हरी ऐकतां ॥
 दे दे बाण धनुर्धनुष्य अनुजा बोले उठे तत्वतां ॥ १२ ॥
 यावें शंकरजी बसा अजि असे डावीकडे धातया ।
 स्कंदीं क्षेम सुराधिपा कुशल कीं वित्तेशीं जी येथ या ॥
 ऐसा शब्द निजेलिया हरिचिया माता मुखीं ऐकुनी ।
 कां कां वोसणसी मुला म्हणउनी धू धू करीं घेउनी ॥ १३ ॥
 जागें करी जननि त्या गरुडध्वजाला । तो बैसुनी मुदित सावध शीघ्र जाला ॥

३४. सरसिजानन=कमला सारखें तोंड आहे ज्याचें असा. ३५. सग्न=घर. ३६. नय-
 ननिर्जितपद्मा=डोळ्यांनीं जिंकलें आहे कमल जोनें अशी. ३७. पालख=पाळणा. ३८.
 स्कंद=कार्तिकस्वामी. ३९. क्षेम=कुशल. ४०. वित्तेश=कुबेर.

पूसी मुखानु जननी नयना स्वधारी । दावी असें कपट नाटक सूत्रधारी ॥१४॥
मी नंदनंदन शिशु व्रजभूमिवासी । हे नाठवे निज हिता नत बांधवासी ॥
कीं मीच राघव अशी गति दाखवीतो । आनंदनंदन विभू रस चाखवितो ॥१५॥
इति श्रीबालचरित्र संपूर्ण ॥

वामनपंडितकृत

जयद्रथवध.

सौभद्रशोकविर्वेश रचिले पणाते । कुंतीसुते समजव्या विण आपणाते ॥
ते वाक्य सत्य करवी तव पूर्वजाचे । श्रीकृष्ण नाम भज त्यासि अपूर्व ज्याचे ॥१॥
मी मारीन जयद्रथासि समरीं जो भानु आहे नभी ।
नाई होमिन देह हा हुंतेवही सर्वात्मना ही नभी ॥
ऐसें बोलुनि वाक्य त्या परिस तो केला असा नेम रे ।
रक्षू त्यासि बळे घडो मग तसें तो स्वापमाने मरे ॥ २ ॥
यानंतरे जयुनि कौरवराजसेना । आली कसी अवानिमंडळ जे दिसेना ॥
तो पार्थसैन्य हि सर्वेच निघे रणाला । ज्या इंद्र ही परि नव्हे क्षणवारणाला ॥ ३ ॥
सूचीव्यूह तयांत पद्म रचिले राहे तदभ्यंतरी ।
राजा सैर्ध्व तो जयद्रथ तरी चिंता करा अंतरी ॥
व्यूहाच्या वदनीं कृतांत समसा आचार्य राहे बळे ।
जे जे ज्या स्थळी ठेविले नृपवरे ते राहिले तुंबळे ॥ ४ ॥
वदे कृष्ण पाहे नरा द्रोण हा रे । समच्छास्त्रवत्ता रणीं जोन हारे ॥
जयाचे शैत्रात भात्यांत कोरे । तयाशीं वृथा झुंज लावूं नकोरे ॥ ५ ॥
पंचाशीति जयासि वर्षगणना आपांडुंता मस्तकीं ।
युद्धां द्रोण तथापि दुर्धर दिसे हस्ती जसा मस्त कीं ॥
पार्था तूं न भिडे तयासह नको तो आजि नाटोपतो ।
पाहा दुःसह वाटतो मज रणीं याचा खटाटोप तो ॥ ६ ॥
नमस्कार दूरोनियां सव्यधीची । करी बाणयोगें गुरूला तसाची ॥
सवेगें पुढें तो पृथापुत्र धावे । यदर्थ प्रतिज्ञा तयाते वधावे ॥ ७ ॥
आले वीर समस्त धीर धरुनी जे सैनि कीर्तिस्वरे ।
कोपाविष्ट विशिष्ट दीप्ति मिरवे ज्यांची सुवार्तस्वरे ॥

११. सौभद्र=अभिमन्यु. १२. शोकविर्वेश=दुःखाधीन. १३. हुतवह=विस्तव. १४. सैध्व=सिंधु देशचा. १५. शरत्रात=बाण समुदाय. १६. पंचाशीति=पचायशी. १७. आपांडुता=पांढरे केंस. १८. सव्यसाची=अर्जुन.

सोडी बाण अनेक पार्थ समरीं बाणासि ने मस्तकीं ।
 वीराचा शर एक ही न चुकतां लागेच नेमस्त कीं ॥ ८ ॥
 सव्यापसव्यकृतसायकतांडवानें । केलें पराजित रणीं रण पांडवानें ॥
 घालूं शके कवण या वरि वीर घाला । जैसा मृगांत मृगशींज तसा निघाला ॥९॥
 कौंतेयाप्रति देवकीय वदला हे भागले वीह रे ।
 जाले फार तृषार्थ यत्न करणें जेणें विपैसा हरे ॥
 बोलें पार्थ जळासि यासि जपतीं मी वारुणास्त्रा रणीं ॥
 या वीरांस हि वारितो गज जसा सक्रोध आधोरणीं ॥ १० ॥
 तत्काळ बापी रचिली च पार्थें । वारोनियां वीरबळें अपार्थें ॥
 केले युगौपासुनि मुक्त देवें । सवें चि ते घोटैक वासुदेवें ॥ ११ ॥
 आर्द्रशृष्ट हय पाजुनि पाणी । दौं करीं चतुर नीरजपाणी ॥
 देखती कुतुक सैनिक सारे । बोलती प्रवळ पार्थ कसा रे ॥ १२ ॥
 धों धों हुंदुभि वाजल्या उचलला सैन्यां धुरोळा नभा ॥
 गेला सर्व दिशा तमोमय पहा जाला रवी हीनभा ॥
 मारावा व्यसनस्थ पार्थ वदती आहे रयावेगळा ॥
 होतां सज्ज कदापि हा न उतरे काळाचिया ही गळां ॥ १३ ॥
 राजे भद्रप शाल्व सैधव शिवी त्रैगर्तकांबष्ट जे ॥
 होगंध्रांग कलिंग बंग यवन प्राग्ज्योतिषावंत जे ॥
 इत्याद्यद्भुत कोप कोपनिभृत स्वाकर्ष चाप स्वरे ॥
 आले सन्मुख ते क्षणीं विमुख ते केले प्रतापे नरे ॥ १४ ॥
 शास्त्रामृगध्वज बहुत विशाल वाटे । यासी भिडाल तरि लाविल मृत्युवाटे ॥
 गांडीव मुक्त शर वाजति हे सणाणा ॥ ऐसा धनुर्धर कसा स्वमनासि नाणा ॥१५॥
 कां उकावत असा परतावें । आमुच्या तरि मते परतावें ॥
 गर्जतो विजय दुर्गम रीवें । कां अशासि खवळोनि मरावें ॥ १६ ॥
 संजोगिले तुरग शीघ्र रयासि देवें । केलें पहा सुकृत पांडुसुते सदैवें ॥
 दे हात पार्थ चढतां स्वरयावरी तो । एक्या करे हयचतुष्टय सांवरीतो ॥ १७ ॥
 होता असा अरूपदाहक कैठभारी । बोलें नरा मन तुझे न भया उभारी ॥
 अस्ताचला स्वतिलकीकृत भानु गेला । वेड्या जयद्रथ वधास्तव तूं भूकेला ॥१८॥

२१. मृगराज—सिंह. ५०. वाह=घोडे. ५१. पिपासा=तहान. ५२. युग=जु. ५३. घोटक=घोडे. ५४. शास्त्रामृगध्वज=वानर आहे ध्वजाच्या ठायीं ग्याचा असा अर्जुन. ५५. राव=शब्द.

हैं क्लिष्ट वाक्य पडतां श्रवणीं विलेकी । सूर्याकडे मग म्हणे मुख केंवि लोकीं ॥
 दावूं अतःपर कळं न शकें पणातें । हें वाक्य सत्य करिं होमिन आपणातें ॥१९॥
 अच्युत हें समजला जगदांतरात्मा । बोले शतकैतुसुताप्रति तो महात्मा ॥
 कां धाकलास इतक्यांत चि या वधाया । पाहें कशी रचितसें निज योगमाया ॥२०॥
 तुझे उणें या स्वजनीं दिसावें । रथीं तुझ्या म्यां मग कां बसावें ॥
 मनीं असे कार्य तुझे सजावें । उगेचि वाटे मज तूं खिजावें ॥ २१ ॥
 साधावया अर्जुनकामनेला । अस्तासि मूर्तड निकाम नेला ॥
 प्रमोद जाला धृतराष्ट्रजाला । कीं आज हा सैंधव वीर झाला ॥ २२ ॥
 समीप आले नृपलोक सारे । पाहों मरे अर्जुन हा कसा रे ॥
 कोणी नरासी करिती खटाळी । ते मारिती हांसुनि मूर्ख टाळी ॥ २३ ॥
 पार्था वो रवि हा जयद्रथ हि हा हें लक्ष लावी बरें ॥
 बोले अर्जुन लाविले हरि वदे मारीं जगच्छेखरे ॥
 ऐसे त्याप्रति बोधितां झडकरी त्या सैंधवांचा गळा ॥
 गेला तोडुनि अर्धचंद्र विशिखें कीं मस्तका वेगळा ॥ २४ ॥
 आधीं च पार्था सुचवोनि देवें । तो वारिला योग हि वासुदेवें ॥
 तों देखिला भास्कर सैनिकाहीं । उपाय तेव्हां न चले चि काहीं ॥२५॥
 दुर्योधनादिक सशोक सलज्ज जाले । त्यांचे प्रमोदभरदीपक ते विशाले ॥
 केला जई विजय दुर्जय वासुदेवें । हें वाचिजे हरिकयामृत कीं सदैवें ॥ २६ ॥
 श्रीशक्ति कर्ण मग भीमसुतासि मारी । त्याचा प्रताप बडू तीव्र विरांसि मारी ॥
 तें आयका वदत वामन लीन वाचा । मेला पुढें तनय द्रोण अशी कुवाची ॥२७॥

वामनपंडितकृत

संकलितं रामायण.*

करिति चरण तूजे जे शिळी दिव्य रामी
 हरुनि दुरितें माझे होउ तें सौख्य रामा ॥

५६. शतकतुसुत=इंद्रपुत्र अर्जुन. ५७. मार्तंड=सूर्य. ५८. जगच्छेखर=कृष्ण. ५९. सैंधव=जयद्रथ. ६०. विशिख=बाण. ६१. भीमसुत=घटोत्कच. ६२. यावरून घटोत्कचवध व द्रोणवध ही प्रकरणें वामनानें रचलीं असावीं असा ध्वनितार्थ निघतो.

१ संकलित=संक्षिप्त. * हें प्रकरण मौजे चिंचोडी तालुके खेड जिल्हा पुणे एथील देशपांडे यांजकडे मिळालें. त्यांचे एथें वामनी प्रकरणांची एक चांगली लिहिलेली व सकलादीनं बांधलेली वही आहे. तीत वामनी प्रकरणें आणखी पुष्कळ आहेत. परंतु तीं सर्व पूर्वी छापून प्राप्त झालेलीं आहेत. २ शिळा=अहल्या शिळा. ३ रामा=स्त्री. ४ दुरित=पाप.

भ्रमरमन पैदाब्जों पावर्षी त्या विरामा

भव हर भवचापध्वंस विश्वाभिर्रामा ॥ १ ॥

जगों तूं असा कीं घटों एक माती । गुण श्लोक कोटोंत तूझे न माती ॥

निरुधीन त्या सिंधुच्या बिंदुमात्रा । पुरे ते चि संसाररोगास मात्रा ॥ २ ॥

महा औषधांतुनि थोडें चि काहीं । करी सेवितां नाश वातादिकां ही ॥

पुरे आमुची हे अविद्या मराया । तुझें एकलें नाम जी रामराया ॥ ३ ॥

जरी नाशिली आमुची जी अविद्या । जितां ही दिली मुक्ति देऊनि विद्या ॥

तुझी कीर्ति मुक्तीहुनी गोड वाटे । शुकादीक ही चालती याच वाटे ॥ ४ ॥

म्हणोनि जे भागवतीं शुकानें । लीला तुझी वर्णिलि कौतुकानें ॥

टीका तिची मी क्षितिलोकेवाणी । करीन जेवें न सुखास वांणी ॥ ५ ॥

बहू प्रयीं वृद्धी न करुनि वदावी यशसुधी ।

प्रतिश्लोकीं जे कां करि अमृतसंतुप्ति वसुधा ॥

समश्लोकी टीकां म्हणुनि करितों जी रघुपती ।

जिला मंत्रप्राय स्मरति वदती लोक जपती ॥ ६ ॥

निजाश्रमा राघव कौशिकानें । नेला कथा तेथुनि हे शुकानें ॥

आरंभिली मंगळ त्यास गातें । गातो मुनी उद्धरि जो जगातें ॥ ७ ॥

चाले वना प्रति पुलस्त्यसुतास मारी । पाळी स्वैकोसल घरा सह भूकुमारी ॥

या मंगळाचरणपदरसें शुकानें । संक्षिप्त वर्णिलि कथा प्रिति कौतुकानें ॥ ८ ॥

टीका तातार्थ राज्यावैन वन विचरे त्या पदीं ज्यास वाटे ।

सीताहस्ताब्ज भारी अनुज कपिर्पती सेविती नित्य वाटे ॥

बोलें निर्नासिकेच्या असुर जनकजा ने तई क्रोध लेशें ।

बांधी दापूनि सिंधू वधि रिपुकुळ त्या राक्षसे कोशलेशें ॥ ९ ॥

अहो विश्वामित्रें दशरथ नृपा प्रार्थुनि जयीं ।

स्वयज्ञातें नेला प्रभु असुर मारुनि विजयी ॥

तया संगें जातां करुनि मिथिला ग्राम गमनीं ।

शिळा शार्पे मार्गे करि पदरजें हंसगमनी ॥ १० ॥

५ अब्ज=कमल. ६ अमिराम=सुंदर. ७ माती=मावती (राहाती). ८ अविद्या=अज्ञान. ९ क्षितिलोकेवाणी=देशभाषा (मराठी भाषा). १० वाणी=कमताई. ११ सुधा=अमृत. १२ टीका=भागवता नवव्या स्कंधांत संक्षिप्त रामायण आहे त्याची ही टीका होय. १३ कौशिक=विश्वामित्र. १४ पुलस्त्यसुत=रावण. १५ कोसल=देशविशेष. १६ भूकुमारी=सीता. १७ अवन=रक्षण. १८ कपिपति=वानरस्वामी (सुग्रीव). १९ निर्नासिका=जिचें नाक कापिलें आहे अशी शूर्पणखा. २० असुर=राक्षस (रावण). २१ जनकजा=जनकाची कन्या (सीता). २२ हंसगमनी=स्त्री.

सीतास्वयंवरगृहीं भवचाप हातीं । भंगी मुख क्षितिपैं वीर अहो पहाती ॥
 लोलें करुनि गजवाळक झेंडुदंड । मोडी तसा भय करी ध्वनि तो उदंड ॥११॥
 जिंकोनि ने स्वगुणरूपवर्ये समान । सीता रमा स्वहृदयावरि लब्धमान ॥
 निक्षत्रिया क्षिति करी हरि गर्व वाटे । त्याच्या जया नृपतिबीजें असह्य वाटे ॥१२॥
 जो स्त्रीस लंपट सकाम त्यापि त्याची । मायां धरुनि करि गोष्टि खरी पित्याची ॥
 राज्यादिकें त्यजुनि जाय वनास दार । प्राणावरी जित चि मुक्त जसा उदार ॥१३॥
 लंकापती भगिनिर्द्ध्या मुखदूषणातें । केलें महारण तया स्वरदूषणातें ॥
 मारी चतुर्दश सहस्र हि चाप हातीं । कोदंडें चंड वनि कष्ट मुनी पहाती ॥१४॥
 सीताकया परिसतां स्मरविह्वलानें । जो निर्मिला दशमुखें मृग हो खळानें ॥
 मारीच तो युधि तया प्रभुकार्य दक्षा । जाऊनि दूरि शिवसंहारि जेंवि दक्षा ॥१५॥
 तो राक्षसाधम हरी जनकात्मजा ते । नेतां वृकें जसि अंजा प्रतिदीन जाते ॥
 तेव्हां वनीं रघुपती अति शोक दावी । कीं स्त्रीप्रीयास गति शेवॉट हे वदावी ॥१६॥
 जातां स्वकार्य मृत देह कबंध मारी । जे मित्र होति कपि शोधुनि भूकुमारी ॥
 बाळीवधा उपरि सांगति तेच वेळे । ये विश्ववंद मग त्यां सह तो सुवेळे ॥ १७ ॥
 सकोधलोचनभयें चि पडे समुद्रा । आंदोलतां जळचरें अति मौन मुद्रा ॥
 जाला सैमूर्त शिरिं घेउनि पूजनातें । ये पाय वंदुनि वदे भवभंजनानें ॥ १८ ॥
 जो तूं अनंतसम जो न कुबुद्धि त्यातें । कूटस्थ आदि पुरुषा जगपाळित्यातें ॥
 देव प्रजाधिपति भूतपाति क्रमानें । मायापती स्वजिसि सत्वरजस्तमानें ॥ १९ ॥
 मानें तसें जलधितें अजि लंघिं मातें । श्री पाव मारुनि पुलस्त्यसुताधमातें ॥
 पाषाण तारिं पसरे यश जेंवि लोकीं । गातील कीर्ति नृपसेतुपथा विलोकीं ॥ २० ॥
 सुग्रीव नीळ हनुमंत कर्पोदसेना । ते आणितां गिरिशिखी नभ तें दिसेना ॥
 त्या सेतुनें रघुपती कपिदग्ध लंका । देखे बिभीषण वदे मति निष्कलंका ॥२१॥
 वेष्टूनि ते नगारि वानर ते निघाले । लंकेंत घालिति गृहादि करुनि घाले ॥
 हस्ती जसे डहुळिती न्हर्दिया जळाला । देखोनि रावण अहो हृदयीं जळाला ॥२२॥
 पुत्र प्रहस्त अतिकाय विकंपनादी । धूम्राक्ष दुर्मुख दिशा भरिती स्वनादीं ॥
 सर्वास त्यांस सह कुंभ निकुंभ धाडी । तो कुंभकर्णहि उठे जग शोडि धाडी ॥२३॥

२३ भवचाप=शिवधनुष्य. २४ क्षितिप=राजे. २५ झेंडुदंड=ऊंस. २६ नृपतिबीज=राजांचें बीज. २७ सदार=स्त्रीयुक्त. २८ लंका-पतिभगिनी=रावणाची बहीण (शूर्पनखा) २९ कोदंड=धनुष्य. ३० प्रभुकार्यदक्ष=प्रभु रावण त्याचें काम करण्याविषयी कुशल. ३१ वृक=लंडगा. ३२ अजा=शेळी. ३३ समूर्त=सशरीर. ३४ भवभंजन=संसारनाशक (राम). ३५ शिखा=शिखर. ३६ घाले=हले. ३७ न्हर्द=डोह पाण्याचा.

येतां निशाचरचर्मू अतिवीर्यशक्ती । हातीं धनुष्य शर तोमर शूळ शक्ती ॥
 सुग्रीव लक्ष्मण मरुत्सुतैः क्लृप्त नीळ । या अंगदादि सह ये प्रभु मेघनादौ ॥ २४ ॥
 त्या अंगदादि रघुनायक-वानरांनीं । शस्त्रीं गदा गिरि तरु शर तोमरांनीं ॥
 ते मारिली निघनिघों चतुरंगसेना । सीतापहारक-दळीं शुभ ते दिसेना ॥ २५ ॥
 लंकेश लक्षुनि बळें क्षय कोपतापें । ये वाहनावरि चढोनि महाप्रतापें ॥
 तो ये सुरेंद्ररथ त्यावरि रामराया । हाणीं शर त्रिशत रामशरें मराया ॥ २६ ॥
 बोले रघूत्तम खळा मळ राक्षसांचा । तूं श्वान शून्य गृह भोजन भक्ष साचा ॥
 सीता परोक्ष हुरिसी तुज निरुपार्ते । मी काल मारिण अमोघबळाम्भपाते ॥ २७ ॥
 जो धे दशानन असा व्यससायकांनीं । दापूंनि त्यास रघुनायक सायकांनीं ॥
 भेदूनि ऊर वधि आनानि रक्त नाकीं । जैसा व्यथे सुकृत संचित रक्त नौकीं ॥ २८ ॥
 रघुपति विजयी त्या रावणातें बधूनी । श्रमबहु परि केला राक्षसांच्या बधूनीं ॥
 शुक्र मग विभूली ला दिव्य जे तीस वर्णी । स्वपितृकृत वदे हे श्लोक बत्तीसवर्णी ॥ २९ ॥
 श्लोक वृत्त कथिले यमकांनीं । गाति त्यांस न पडे यम कार्णी ॥
 पावतील रघुनाथपदातें । जे सदा स्मरति नाथपदातें ॥ ३० ॥

अष्टाक्षरी चरण तो यमकीं न सन्नेहलीला च त्यांतिल सुखावह मानसा जे ॥
 नेत्रांस ही दिसति ज्यास बरे कळीं काळ मृत्युसतदर्धचि एकदापी ॥ ३१ ॥

समश्लोकीमध्ये कुरीतो नियम कीं
 कथावे श्लोकां वाच्युक्त यमकीं ॥
 अनुष्टुप्पदातें निरुपार्ते निरुपार्ते
 करीतो रामाचे शिरें ते वंदुनि करीं ॥ ३२ ॥

मृता राक्षसाचीचिया वृंदसेना आंफळे अंत दुःखा दिसेना ॥
 स्त्रिया आणि मंदोदरी शोकां विघोनी पुरीतूनि भारी करीती ॥ ३३ ॥

मेले सुमित्रात्मजसायकांनीं मालिंगुनी त्यांस हि बायकांनीं ॥
 केला बहु शोक अनेक रीती । उच्च स्वरें रुदन ज्या करीती ॥ ३४ ॥

३८ निशाचरचर्मू=राक्षससेना. ३९ मरुत्सुत=वायुपुत्र (मारुती). ४० क्लृप्त=आस्वत्. ४१ मेघनीळ=वनरयाम. ४२ तोमर=शस्त्रविशेष. ४३ चतुरंग=रथ, घोडा, पायदळ, व हत्ती हे चार प्रकार जीत आहेत अशी. ४४ सीतापहारकदळीं=रावणाचे सैन्यांत. ४५ सुरेंद्ररथ=हंज्राचा रथ. ४६ परोक्ष=नकळत. ४७ निरुपार्ते=निरुपज. ४८ अमोघ=सफल. ४९ व्यवसाय=उद्योग. ५० सायक=बाण. ५१ व्यथे=दुःख पावे. ५२ नाकीं=स्वर्गी. ५३ बधूनीं=बायकांनीं. ५४ विभूलीला=रामाची लीला. ५५ स्वपितृकृत=शुकाचा बाप व्यास त्यानें केलेले. ५६ बत्तीसवर्णी=ज्यांत बत्तीस अक्षरें आहेत असे अनुष्टुप छंदाचे श्लोक. ५७ छंद=वृत्त. ५८ निकर=समुदाय.

रडति दशमुखाच्या त्या स्त्रिया नाय ! नाय !
 तुजविरहित लंका आणि आम्ही अनाथ ॥
 नगरिवरि रुसोनी वीरसेजे निजावे
 तरि शरण पुरीनें आजि कोणास जावे ॥ ३५ ॥
 होउनी वस तुवां मदनाते । आणिली प्रभुवधू सदनाते ॥
 क्षोभली जनकराजकुमारी । जे प्रभाव चि असा तुज मारी ॥ ३६ ॥
 लंका स्त्रियां सहित ते विधवा चि केली । गृध्र न ते तनु हि जे विषयीं भुकेली ॥
 सद्धंशभूषण हि तो नरकासि जासी । केला अनर्थ सकळां तनुजैनुजासी ॥ ३७ ॥
 पुसंनि रागास बिभीषणाने । क्रिया मृताच्या कुळभूषणाने ॥
 केल्या स्वशास्त्रे परलोकरीती । तिलोदके लोक जसे करीती ॥ ३८ ॥
 देखे रघूतम अशोकवनांत सीते । नेत्रीं सवे विरहशोकवैनां तशी ते ॥
 नाहीं च बिंदुभरि ही जल जात कंठी । कंठीतसे दिनअशी जलजातकंठी ॥ ३९ ॥
 पावली स्वविरहे तनु कंपा । राम तीवरि करी अनुकंपा ॥
 होय तो चि सुखवसर सीते । ध्यान राम सुखवा सरसी ते ॥ ४० ॥
 नवळि अनुज सीता राम बैसे विमानां । कपिपति सह जातो बंधुते जैवि मानी ॥
 दर्शमूर्खअनुजा दे उत्तमश्लोक लंका । पवन यानीं घेतया निष्कलंक ॥ ४१ ॥
 प्रभु करि चिरजीवी शत्रु । दैरासी ।
 रवि शशि गगनीं जो रा । दैराशी ॥
 रघुपति परते हो ते सुरा । वाटे ।
 स्तविती कुसुमवर्षे त्या कि । वाटे ॥ ४२ ॥
 गोमूत्रपक्कें जैव भक्षुनि वाट पाहे । येणें त । रतावरि हो रुपा हे ॥
 कीं स्पंडिली वरि निजेक्षण कल्प कंठी । ते । ठेउनि असे बसला स्वकंठी ॥ ४३ ॥
 श्रवणि भरत ऐके राम आला अयोध्ये । आ । विभुते ये येति आमात्य योद्धे ॥
 पुरजन गुरुसंगे पादुका मस्तकांती । करिति रवि शशीच्या ज्या अहो ध्वस्त कांती ॥ ४४ ॥
 वसे नंदिग्रामीं परि हृदय रामी भरत तो ।
 विना त्याचे पाय त्रिभुवनि न जो लाभ रततो ॥
 वसे वेदध्यायी धरि इतर ठायीं न मन तो ।
 करी वाद्या गीता सहित पदपद्मा नमन तो ॥ ४५ ॥

५१ तनुजातुज=पुत्र व बंधु. ६० शोकवस=शोकोदक (अश्रु). ६१ जलजातकंठी=
 जलजात म्ह० शंख त्याचे सारखा आहे कंठ जीचा अशी. ६२ अनुकंपा=कृपा. ६३ दश-
 मुख अनुज=बिभीषण. ६४ निष्कलंक=निष्पाप. ६५ सोदर=बंधु. ६६ मोदरासी=आनंद-
 रासी. ६७ गोमूत्रपक्क=गार्हच्या मुतांत शिजाविलेले. ६८ जप=सातु (धान्य). ६९ रथेंडि-
 लावर=नुसत्या जमीनीवर. ७० कल्प=अतिदीर्घकाळ. ७१ अमात्य=प्रधान.

कनकमयपताका वृंद चित्र ध्वजांचे ।
 रय चपळ तुरंगी स्वर्णस्रौह ज्याचे ॥
 कवच सहित योद्धे मुख्य मुख्य प्रजांचे ।
 प्रभुप्रति मुँळ येती दास पादांबुजांचे ॥ ४६ ॥
 चिन्हें महा विभव राजविलास मुद्रा । आणी पुढें भरत त्या कर्णसमुद्रा ॥
 प्रेमें पदावारि पडे विसरोनि देहा । आलिंगने प्रभु भुजा पसरुनि दे हा ॥ ४७ ॥
 प्रथम शिरिहुनी त्या पादुका पादपद्मा ।
 जवळि भरत ठेवी ज्या पदीं नित्य पदीं ।
 मग चरणि पडे त्या क्षेमें दे सुख भावा ।
 प्रभु नयन जळीं सप्रेम न्हाणी स्वभावा ॥ ४८ ॥
 ब्राह्मणासि करि वंदन पादीं । हे मला प्रिय असे उपपादी ॥
 लक्ष्मणा क्षितिसुते सह पायीं । लोक बंदिति जयासि उपायी ॥ ४९ ॥
 कोसलाधिपति कोसललोकां । देखिला बहु दिशा अवलोकां ॥
 नृत्य वस्त्र उडवुनि करीती । पुष्पवृष्टि बरि कौतुकरीती ॥ ५० ॥
 धरी मैसाकि पादुका व्यजने चामरे वीजिती ॥
 बिभीषण कपींद्र जे निज सुखें तयाच्या जिती ॥
 सुधाकर धरी मस्तसुत असीतपत्राकृती ।
 प्रवेश करि राघव स्वनगरीं पवित्राकृती ॥ ५१ ॥
 धरुनि सधनु भाते दास्य शत्रुघ्न मानी ।
 धरि करि जळझारी रामकांता विमानी ॥
 धरियलिं तयि जैसी अंगदे ऋक्षपाळें ।
 विभव नगर लोकां दाविलें लोकपाळें ॥ ५२ ॥
 रघुपति अति शोभे पुष्पकीं व्योम वाटे । द्विजगुरु सह नेत्रां उत्पळा सोमं वाटे ॥
 नटति पुवाते गाती कीर्तिबंदी विमानी । प्रियतम जन आत्मा आपुला जेवि मानी ॥ ५३ ॥
 रचित कुसुम आले श्रीअयोध्यापुरीतें ।
 जन अमृत रसाच्या वाहती त्या पुरीतें ॥
 नृप गृहि गुरुपत्न्या माउल्या त्यांस भावी ।
 नमन करि तयातें तोषले बंधु भावी ॥ ५४ ॥

७२ सन्नाह=घोड्याचें सामान. ७३ मुळ येती=सामोरे येती. ७४ कर्णासमुद्र=कपा-
 सागर. ७५ पद्मा=लक्ष्मी. ७६ क्षेम=आलिंगन. ७७ एथें "स्वशिरि" असे असतें तर
 छंदोभंग न होता. ७८ व्यजनचामरें=विष्णूने व चवऱ्या. ७९ वीजिती=बारा घालिती.
 ८० सोम=चंद्र. ८१ बंदी=भाट, स्तुतिपाठक.

वंदिलें अत्रधिया वडिलां हो । धाकुट्या स्वपदवंदनलीहो ॥
 राम लक्ष्मण धरातनया ही । घेतलें पुज्जनि पूजन याहीं ॥ ५५ ॥

वसे नंदिग्रामो जननि हि विना राम नयनो ।

न पाहे शत्रुघ्ना सह भरत जो भूमिशयनी ॥

म्हणोनी चौघां ही भिजविति तिघी एक समयीं ।

तनुप्राणन्यार्ये नयनजळि माया रसभयी ॥ ५६ ॥

मग उकलि जटा ते राम कोदंडपाणी ॥

कुळगुरु जइं न्हाणी ये चतुः सिर्धुपाणी ॥

त्रिदशगुरु सुरेंद्रा ये रिती रामचंद्रा ।

द्विज वडिल हि देती मान वंशाब्धि चंद्रा ॥ ५७ ॥

सुखान्त होउनि असा करुणार्बुदराशी । अंगीकरी मग विभूषण-अर्बुदराशी ॥

प्रार्थूनि दे भरत वंदुनि आसनाते । घेतो पद प्रभु दरा कमळासनाते ॥ ५८ ॥

प्रजा स्ववर्णाश्रमधर्म वाटे । लावी जया बाप चि राम वाटे ॥

प्रजा गमे संतति त्या पित्याला । स्पर्श न दे दुःख कदापि त्याला ॥ ५९ ॥

त्रेतायुर्गो कृतयुगापरि काळ जाला । देखूनि राज्य करितां रघुवंशजाला ॥

धर्मज्ञ राम सुख दे सकलां प्रजाला । प्रेम प्रजा भजति त्या भरताग्रजाला ॥६०॥

वने नद्या पर्वत सर्व खंडे । द्वीपां समुद्रा सहिते अखंडे ॥

हे कामधेनु सकळां प्रजांला । देखूनि होती भरताग्रजाला ॥ ६१ ॥

बहु भिति यमलोका श्रीवरा रामराया ।

जनन मरण पावे जो न बैसे मराया ॥

यल्लखति न जरार्थीर्य्याधिशोकादिकां या ॥

कमभय असुखाते नेणती लोक काया ॥ ६२ ॥

रघुपती निज एकवधुव्रता ॥ शिकवि हो जनाचित्त सधुवर्ता ॥

रफूट करी गृहधर्म समस्त कीं । धरुत लोक कथारस मस्तकीं ॥ ६३ ॥

करि जनककुमारी नित्य निर्व्यंज सेवा ॥

तुम्हि हि जनमती हो हा महाराज सेवा ॥

सगण कलज सीता भाँव जाणे पतीचे ।

मन हरित पतीचे प्रेमसंझाप तीचे ॥ ६४ ॥

८२ लाहो=लाम. ८३ सिधु=समुद्र. ८४ कर्णाचुराशी=कृपासागर. ८५ विमूषण अ-
चुराशी=दागीच्यांचा समुद्र. म्ह० पुष्कळ दागिने. ८६ आधिर्व्याधि=मनोव्यथा व शारी-
रपीडा. ८७ एकवधुव्रत=एकपत्नीव्रत. ८८ सधुवता=सहचरणा. ८९ निर्व्याज=निष्कपट,
९० भाव=मनोगत. ९१ संछाप=भाषण.

रामवृत्त कयिले यमकांनी । गाति त्यांस न पडे यम कार्नी ॥
 भिन्न अर्थ रचना सम जावी । काव्यरीति चतुरी समजावी ॥ ६५ ॥
 तदुपरि शुभ सांगे राम मांडा मैत्राते ।
 निजपद चि यजी ने हे जगद्धाम खाते ॥
 गुरुवचन विधाने लंकनाथारि पूजी ।
 सुरमय सुर सेवी तद्विपूचा रिपू जी ॥ ६६ ॥
 दिशा पूर्व होत्या दिली दक्षिणा हो । दिली ब्रह्मयाते दिशा दक्षिणा हो ॥
 प्रतीची स्वअर्घ्य देतो जयाला । उदीची दिशा देत उद्गातयाला ॥ ६७ ॥
 आचार्य जो मध्यम भू तयाला । देतां महा उत्सव दातयाला ॥
 हे निस्पृहो ब्राह्मण सर्व लाहे । गोडी म्हणे राममतीस लाहे ॥ ६८ ॥
 तनुस अंबरमात्र चि भूषणे । इतर सर्व दिले रघुभूषणे ॥
 करि असे रघुनंदन दान कीं । उभि समंगळसूत्र चि जानकी ॥ ६९ ॥
 धेऊनियां ब्राह्मण सर्व लाहो । ते बोलती ब्राह्मणवत्सर्ला हो ॥
 जो ब्राह्मणांचा स्वयमेव देव । प्रभूसि त्या बोलति भूमिदेव ॥ ७० ॥
 न जी दाधले काय आम्हांसि देवा । दिले फार याहुनि ही देवदेवा ॥
 प्रकाशोनि चित्तीं अविद्यातमाते । हरी देखतो त्या चि सर्वोत्तमाते ॥ ७१ ॥
 सर्वज्ञता दशशतानन ही न मोजी । ब्राह्मण्य देव रघुरान तुते नमो जी ॥
 तूं पुण्यमूर्ति अजि मस्तकरत्न देवा । जो दे स्वपाद रज हंसर्जना सदैवा ॥ ७२ ॥
 जयाचा जर्गी कीर्तिसंल्लाप हा तो । स्वये गूढ राती जना हो पहातो ॥
 वदे एक कोणी स्वभार्येस वाचा । तिते आयके श्रोत्र तो राघवाचा ॥ ७३ ॥
 स्वये जासि दुष्टे पराच्या गृहाते । नव्हे राम मी कीं धरूं तूज हाते ॥
 दशश्रीव लावूनि ने हात सीते । वधूर्लुब्ध अंगीकरी हा तशी ते ॥ ७४ ॥
 दुराराध्य जे अज्ञ ते लोक रीती । न जाणोनि वार्ता अशा ही करीती ॥
 म्हणूनी स्मितेते वियोगश्रमाते । करी जाय ते वाल्मीकी आश्रमाते ॥ ७५ ॥
 ऋषिजवाळि असे ते गर्भिणी रामराणी ।
 वन विभव हि मानी डोहळ्यांची शिराणी ॥
 कुश लव सुत दोघे होति ते दिव्य कार्ळी ।
 मुनि करि विधिकर्म उत्सवाच्या सुकार्ळी ॥ ७६ ॥

१२ मख=यज्ञ. १३ होता, ब्रह्मा, अर्घ्य, व उद्गाता असे चार ऋत्विज यज्ञांत
 असतात. १४ अंबर=वस्त्र. १५ भूमिदेव=ब्राह्मण. १६ दशशतानन=शेष. १७ मस्तकरत्न=
 शिरोमुषण. १८ हंसजन=परमहंस. म्ह० सन्यासीजन. १९ वधूर्लुब्ध=स्त्रीलंपट. १००
 शिराणी=आवड.

ऐसे च लक्ष्मणकुमार हि वंशकेतू । तो एक अंगद दुजा सुत चंद्र केतु ॥
 तक्षाय्य पुष्कळ अशीं भरतात्मजांचीं । नामें कुळें बहुत विस्तरणार ज्यांचीं ॥७७॥
 शत्रुघ्नपुत्री स्वसमाजसाची । नामें सुबाहू श्रुतसेन साचीं ॥
 शत्रुघ्न मारी असुरास आणी । तद्वित्त रामार्पण हेतु आणी ॥ ७८ ॥
 शत्रुघ्न नाम गत दाखवि अर्थ साचा । कीं पुत्र जो लवण त्या मधुराक्षसाचा ॥
 मारुनि तो मधुवनीं मधुरा सैजी कीं । नीमाजि कृष्णतैनु राम खळास जिंकी ॥७९॥
 पतीची पदें काननीं रामरामा । स्मरोनी ह्मणे आननीं रामरामा ॥
 मुनीच्या करीं पुत्र आणूनि घाली । क्षितीत स्वयें माय पोटी^१ निघाली ॥ ८० ॥
 आयकोनि जरि शोक निवारी । चालिले चि नयनांतुनि बैरी ॥
 राखिले गुण तिचे हृदयातें । नावरे चि अजि त्या सदयातें ॥ ८१ ॥
 सीता हेतु क्लेश आर्षीत रामा । एवं लोकीं दुःखमूळाच रामा ॥
 थोरां थोरां कष्ट यांच्या चि संगें । दावी ऐसें राम सीताप्रसंगें ॥ ८२ ॥
 जया ही वरी अभिहोत्रादि याजी । करी ब्रह्मचर्य स्वयें तो क्रिया जी ॥
 अखंडाभितें राम हस्तीं अ होमी । करी ख्याति कीं कर्म कर्ता अहो मी ॥८३॥
 पदयुग मृदु जे कां पल्लवातुल्य वाटे । तदपि तुडवि कांटे हंडकारण्यवाटे ॥
 स्मरति चरित त्याला ठेउनी तो चि ठेवा । गमन करि मनीं ते लोक हे पाय ठेवा ॥८४॥
 आश्चर्य कीं अधिक साम्य जया असेना । त्याला सहाय समरीं कपिऋक्षसेना ॥
 बांधी समुद्र वधि रीतिचरादिकां ही । हे कीर्ति तारक हि त्यास न थोर काहीं ॥८५॥
 गाती ऋषी नृपपतीप्रति या यशातें । पापघ्न शुभ्र करि दिग्गज तो दिशातें ॥
 तो राम मी शरण तच्चरणांबुजातें । संभाविती सुरनरेंद्र किरीट ज्यातें ॥ ८६ ॥
 रघुपाति-चरणाचा दर्शन स्पर्श लाहो ।
 निघति परम योगी भाग्य तें कोशला हो ॥
 उठत बसत चिंती राघवस्पर्श लाहो ।
 जित चि भव जयाचा राघवीं नाशला हो ॥ ८७ ॥
 पुरुष रघुपतीच्या आयके जो कया रे ।
 भवभय नत याचे हें घरीं एक थारे ॥
 तुटाते सकळ कर्म होय दुःखामि हिंसा ।
 परम करुण मूर्ती होय टाकूनि हिंसा ॥ ८८ ॥

१ केतु=वज्र. २ एथें दुर्बोत्व आहे. ३ “श्रुतसेन” याबद्दल “बहुश्रुत” असें नांव
 रघुवंशकाव्यांत आढळतें. ४ स्रजी=निर्माण करी. ५ कृष्णतनु=मेधश्याम. ६ रामरामा-
 ची=रामाची स्त्री सीता. ७ मायपोटी=आईच्या उदरांत. ८ वारी=पाणी, अश्रु. ९ रामा=
 स्त्रिया. १० एथें कांहीं अपपाठ असावांस वाटतें. ११ राजचिर=राक्षस. १२ हिंसा=थंडसा
 १३ हिंसा=जीव हानि.

नृप पुसत शुकार्ते वर्तला केवि राम ।
 स्वजन अनुज लोकीं सर्व लोकाभिराम ॥
 वद सकळ जनीं ही केवि तो पूर्णकाम ।
 प्रियतर वरिला जी हा करी पूर्ण काम ॥ ८९ ॥

सिंहासनीं बसलिया वरि ही जयाते । धाडी स्वबंधुवश सर्व हि तेज पाते ॥
 भृत्यांसह प्रभु फिरे नगरीस पाहे । श्रीमूर्ति दाखवि जनास करी रुपाहे ॥ ९० ॥

गजमदसलिलेचे कीं सडे चंदनाचे ।
 सुरवरमुकुटांचे वोवसे चंद नाचे ॥
 नगर विविध दावी भाव हे मानसाचे ।
 रघुपतिपदपद्मीं लाधले मान साचे ॥ ९१ ॥

गोपुरे उपरमाडिया सभा । हेमकुंभ वरि देति यास भाँ ॥
 मंदिरां सुरगृहीं ध्वजाचिया । साउल्या निबिड नित्य ज्याचिया ॥ ९२ ॥

प्रतिद्वारिंभीं दिर्घूगी फळाचे । तरु घोंस केले फुलापोफळांचे ॥
 प्रभा तोरणांमाजि कीं आरशांची । महादीप्ति हेमांबराफारशांची ॥ ९३ ॥

स्थळीं स्थळीं आणुनि पूजनाते । ते पूजिती लोक निरंजनाते ॥
 ते बोलती पाळिं अजी क्षितीते । पूर्वीं तुवां उद्धरिले चि तीते ॥ ९४ ॥

देखूनि काळें बहु राघवास त्या । त्या पाहती टाकुनियां गृहे सत्या ॥
 ज्या सुंदरी वेंघति मंदिरोपरी । पुणें बहू वर्षति हो परोपरी ॥ ९५ ॥

ये त्यावरी निज गृहाप्रति नेविराजे । कीं देखिले सकळ पूर्ण जयांत राजे ॥
 वस्तू अमूल्य गणना न घना कदापी । जे कां कुबेरवरुणेद्रगृहास दापी ॥ ९६ ॥

स्वयंभा वैडूर्यां करुनि रचिले स्तंभ बरवे ।
 तया च्यारी पंक्ती क्षितिवरि बरी पाच मिरवे ॥
 प्रवाळांची द्वारे स्फटिकमय भिती विरचिता ।
 गृहाच्या रामाच्या सकळ रचना दिव्य उचिता ॥ ९७ ॥

शृंगारिल्या चित्रविचित्र हारी । मुक्तादिकीं रात्रितमोपहारी ॥
 सर्वोपभोगार्थ समृद्धिकारी । सर्वे गृहीं त्या प्रभु निर्विकारी ॥ ९८ ॥

सुगंधीं सदा धूपदीपीं विराजे । जन स्वामि त्याच्या गृहां जेवि राजे ॥
 स्त्रिया जेवि देवांगनीं दासदासी । अशा मंदिरां चित्त रामी उदासी ॥ ९९ ॥

१२ अभिराम=सुंदर. १५ सलिल=उदक. १६ भा=कांति १७ रंभा=कैळ. १८ पूग-
 फळ=पोकळ, सुपारी. १९ वैडूर्य=रत्नविशेष. २० देवांगना=अप्सर. २१

प्रभु करि सह सीता त्या गृही लोकलीला
 श्रवणपठणमात्रे नाशिती ज्या कलीलें ॥
 स्वसुखरतविरक्तां सेव्य जो राम होतो
 स्मरत दुरत काळीं श्रीघनश्याम हो तो ॥ १०० ॥
 स्वधर्मानुकूल प्रभू भोग सारे । ययाकाळ भोगूनि वर्णी असा रे ॥
 बहू वर्षवृंदे^२ जरी राहिल्लहो । दिला वामनाला पदध्यानलहो ॥ १०१ ॥
 ॥ इति श्रीसंकलित रामायण संपूर्ण ॥

आनंदतनयकृत

पूतना-वध.

राया सादर बादरायणि म्हणे एके जगत्पालके ॥
 केले अद्भुत बाळके रिपुकुळां भंगोनि भृंगालके ॥
 जेव्हां दुर्धर पूतना निवडिली कृष्णासि तें बारसे
 लोकाश्चर्य अनंत वीर्य मिरवे गांभीर्य नाना रसे ॥ १ ॥
 सांग तो भज सविस्तर गाथा । पुण्य पावन करी मुनिनाथा
 ऐक ग्य श्रवणभाष्यनिधाना । श्रीहरी-कृत चरित्र-विधाना ॥ २ ॥
 जन्मोनि कृष्ण मथुरेत जर्गा लपाला । तेणें भये चकितबुद्धि तया नृपाला ॥
 भासे दिठी सजन कानन कृष्णरूपे । मानी जसाभ्रमित शैक्तिदलासि रूपें ॥ ३ ॥

२१ कलि=कलियुग संवर्षी पाप. २२ वर्षवृंदे=वर्षसमूह.

* आनंदतनयकृत कंदुकाख्यानाच्या आरंभी आम्ही या कवीचें थोडें वृत्त देऊन तो अरणी एथें राहणारा होता असें लिहिलें आहे. आज जें प्रकरण छापण्यास आरंभ केला आहे त्याच्या अखेरीस त्यानें आपणास “आरणीचा शिपायी” म्हणजे अरणी येथील शूर असें म्हटल्याचें वाचकांस आठवून येईल. हा कवि एकनाथाचा समकालीन असावा असें अनुमान आम्ही मागेच कळविलें आहे. माधवचंद्रोबाच्या सर्वसंग्रहांत व आमच्या काव्येतिहास-संग्रहांत मिळून आजपर्यंत या कवीचीं श्लोकबद्ध प्रकरणे अकरा छापून प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांची ग्रंथसंख्या येणेंप्रमाणें:—

१ सीतास्वयंवर—७१, २ सेतुबध—४१, ३ सुदामचरित्र—४१, ४ गणिका उद्धार—१३, ५ शबरीआख्यान—२१, ६ उमारमासंवाद—१३, ७ मार्कंडेयाख्यान—६०, ८ ताटकावध—५०, ९ कंदुकाख्यान—३२, १० बालचरित्र—१५, ११ पूतनावध—३८, एकूण ४१३ चारशें तेरा. या वरून आजपर्यंत या कवीचा चारशांवर ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाला असें होतें.

१ बादरायणि=बादरायण म्हणजे व्यास त्याचा पुत्र शुकाचार्य. २ भृंगालक=भुंग्यासारखे काळेकुळकुळीत आहेत केंस ज्याचे असा. ३ निवडिली=मारिली. ४ गाथा=हकीकत. ५ शुक्ति=शिंपला. ६ रूपे=चांदी.

सोऽयं चेन्निजलिङ्गहायमहह स्यादीसमेतांतर-

स्तुष्ट्यै स्यात्कथमोश्वरस्य परमामोदोद्गमोल्लासिनः ॥ २३७ ॥

त्यजाक्षवशतां तात या महानर्थकारिणो ॥

यया विनष्टसर्वस्वा युधिष्ठिरनलादयः ॥ २३८ ॥

जगत्यामत्र जनता मता का मरणोन्मुखी ॥

प्रश्रवागियमेवैतदुत्तराय प्रजायते ॥ २३९ ॥

वृथैव रे कामरतोऽसि शत्रुं दुरासदं तं भगवानवादीत् ॥

जनो महाराष्ट्रगतोऽपि न त्वां किमाक्षिपत्येव कृपाद्र्चिन्तः ॥ २४० ॥

रागो न्यकृक्रियतामये द्विजनिना दोषस्थितेर्ज्ञापकः

पश्यास्य क्षणिकप्रसंगवशतः सन्मार्गवर्त्यप्यसौ ॥

आदित्यो मधुपौघचुंबितमहापद्मिनीयभीष्टायय-

त्कोशेषु स्वयमर्पयन् श्रियमयं न प्रेक्ष्यतां गाहते ॥ २४१ ॥

स्नानीरोक्षणयोग्यं अंतरं बुद्धिर्यस्य तं पुरुषं सृष्ट्वा तुष्टोऽभवत् तथा च भागवतं
“ मृदा पुराणि विविधान्यज्यात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगमत्स्यदंशान्
तैस्तरतुष्टदयः पुरुषं विधाय आत्माबलोकधिषणं मुदमापदेव इति ” यदि स
पुरुषः स्वीयं उचितांतरस्वरूपं निजलिङ्गं हित्वा ईसमेतांतरः स्यात् इः कामः इः
श्रीस्ताभ्यां समेतांतरः तर्हि परमामोदोद्गमोल्लासिनः आनंदरूपस्य तस्य तुष्ट्यै किं
स्यात् यदर्थमनेन उत्पादितस्तदकर्ताऽयमिति शब्दतोऽपि पुरुषो हि उचितांतरः
उना उकारेण चित्तं अंतरं मध्यं यस्य पुरुषइत्यत्र मध्यमवर्णं रेफे उकारः संगतो-
ऽस्ति तदुचितांतरत्वं विहाय ईकारेण समेतः स्याच्चेत् पुरुष इत्यस्य पुरीषं इति
जायते यच्च पुरीषं तत्परमामोदैरुत्कृष्टसुगंधैः समाहितस्य तुष्ट्यै कथं स्यात् स
तन्मनसा न स्मरति न च पश्यति न शृणोतीति ॥ २३७ ॥

इंद्रियवशे माभूरित्याह । त्यजेति । अक्षाणि इंद्रियाणि अक्षाः पाशाश्च यया अक्ष-
वशतया द्यूतं कृत्वा सर्वस्वं हारितवन्त इति ॥ २३८ ॥

जगत्यामिति का जनता मरणोन्मुखी मता उत्तरं कामरणोन्मुखी कामरणः वेश्या-
भिः सुरतोत्सवः जनता जनसमूहः ॥ २३९ ॥

वृथैवेति ‘ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदमिति गीतासु आक्षिपति निषे-
धति वृथैव रे का मरतोसि महाराष्ट्रभाषानुकरणमिदं ॥ २४० ॥

राग इति द्विजनिना त्रैवर्ष्येण रागः कामः तिरस्क्रियतां यस्मादोषस्थितेर्ज्ञापकः
सः तदेवाह यस्य क्षणं प्रसंगे सन्मार्गवर्ती त्रय्यात्मा वैदिकोऽपि मद्यपानां गणैश्चुं-
विनामपि पद्मिनीमुत्तमवेश्यां वशयितुं तत्कोशगृहे स्वसंपत्तिरर्पयेत् जनैरस्य पापिनः
मुख्यमपि नावलोक्यते तादृग्भवति यथा सन्मार्गः आकाशस्तद्वर्ती त्रय्यात्मा सूर्यः

कामः क्रोधश्च लोभश्चयमपि परमं कष्टमाहुस्तथापि
 ध्यावाद्यौ तत्र सौम्यौ कथमपि हि परं त्वंतजोऽत्यंतचंडः ॥
 यत्स्यातां पंगुलौ द्वौ रतिरसविरतावादिमोऽन्यो विरोधि-
 ध्वंसे त्वेतस्य लाभादुपरि पदचतुष्कप्रतिष्ठा हि दृष्टा ॥ २४२ ॥

देहदारकदारादौ यावन्मोहाकुलः पुमान् ॥
 तावन्न वित्तविषयतर्कसंपर्कवर्जितः ॥ २४३ ॥
 नरकोपास्थितिं नाम नान्यां मन्यामहे वयम् ॥
 या चैषा दृश्यतेऽमुष्मिन् नरे कोपस्य रे स्थितिः ॥ २४४ ॥
 बिंदुमात्रेण यो हि स्यादंतरे समदः पुमान् ॥
 स मंद एवेत्येतस्मिन्न कस्याप्यास्ति संशयः ॥ २४५ ॥
 मत्सरः समुपादेयो यागेऽभ्युदयकारणात् ॥
 पणनात् पुनर्मृत्युहेतुर्ब्राह्मण्यहानिकृत् ॥ २४६ ॥
 अनेकधातुश्रेष्ठं यत् कल्याणं संगृहाण रे ॥
 कल्याणसंग्रहे तात नैव दुर्गतिभाङ्नरः ॥ २४७ ॥

मधुपाः भृंगाः पद्मिनी कमलिनी कोशः कोरकः श्रीः शोभा अपेक्ष्यतां 'नेक्षेदुद-
 तमादित्यमिति' स्मृतः एतत्केनेति चेत् क्षणं रागप्रसंगेण स च द्विजकृताः निनादाः
 यत्र तस्याः उषःस्थितेः प्रातःकालावस्थितेर्ज्ञापकः ॥ २४९ ॥

काम इति कामः सुरतावसाने पंगुलः क्रोधः प्रतिरोधिनाशे पंगुलः लोभस्तु
 तत्तल्लोभेऽपि पंगुलो न भवति किं तु पदचतुष्टयमग्रत एव यथा लाभः लीमः
 लूभः लेभः लोभः लाभोपर्येतस्य मात्रेत्यपि बोध्यं ॥ २४२ ॥

देहदारकेति दारका अपत्यानि मोहेनाकुलः मायायाः संपत्तेर्विषये ये ऊहास्तर्का-
 रतैराकुलश्च ॥ २४३ ॥

नरकोपेति नरे मनुजे या कोपस्थितिः अवस्थानं सैव नरकोपस्थितिः ॥ २४४ ॥

बिंदुमात्रेणेति अंतरे मनसि बिंदुमात्रेण समदः मदसहितः स मंद एव अंतरे
 मध्यमवर्णे बिंदुना युक्तत्वात् ॥ २४५ ॥

मत्सरइति यागादौ मत्सरः उपादेयो भवति अमुना पशुनेष्टं मया ज्योतिष्टोमेने-
 ज्येतेति पापकृन्न भवति पणनं व्यवहारस्तं प्राप्य कृतश्चेदनिष्टे हेतुः यथा मत्सरः
 सोमवल्लीयागे उपादेयस्तस्य पणनं विक्रयः कृतश्चेदनिष्टकृ 'त्सोमविक्रेता हंतव्यः
 बहिष्कार्योवेति' श्रौतसूत्रे प्रसिद्धं ॥ २४६ ॥

अथोपादेयमाह अनेकेति अनेकप्रकारेण यच्छ्रेष्ठं कल्याणं साधु कर्म तत्संगृहाण
 'न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति' गीतोक्तेः अनेकेषु धातुषु
 श्रेष्ठं कल्याणं स्वर्णं दुर्गतिं दारिद्र्यं निरयं च ॥ २४७ ॥

यस्तु नित्यं शमापन्नः सर्वत्रोत्सृज्य लोलताम् ।

स नैव सुखमापन्न इति कः पंडितो वदेत् ॥ २४८ ॥

शमस्य साधनं तात कर्तुं यदि न शक्यते ॥

शमो भविष्यति शनैः शमलं त्वमलं कुरु ॥ २४९ ॥

शमीक एवं परिपृच्छ्यमाने प्रश्नोऽयमेवोत्तरतां बिभर्ति ॥

परीक्षिता यः परिहेलितोऽपि निर्भर्त्सयामास सुतं शपंतम् ॥ २५० ॥

नूनमविद्याविजयाजनितो देहोऽहमिति मदो भूयान् ॥

तस्यैक एव सद्भिः प्रतिकूलो दृढतमो दमो दृष्टः ॥ २५१ ॥

यः सर्वदा संश्रितरामपादो दांतं तमेनं सहजं ब्रवीमि ॥

यः केवलं स्याद्विनिरुद्धशुक्रः स क्वांत एवैव भवेन्न दांतः ॥ २५२ ॥

स्याच्चेदुपरमः सौम्य भवतश्चित्तमंदिरे ॥

स साक्षाच्छ्रीनिवासोऽयमिति निश्चिनुमो वयम् ॥ २५३ ॥

येषां सदासमाधानो दृश्यते ह्यंतराशयः ॥

इंदिराधिपतिस्तत्र वसतीति प्रतीयते ॥ २५४ ॥

सामान्यत उक्तं विशेषेणाह शमइति शमं आपन्नः शमापन्नः शं आपन्नश्च शं सुखं ॥ २४८ ॥

शमस्येति अरे त्वं शमलं पापं अलं कुरु मा कार्षीः तेन शनैः शनैः शमः स्यात् शमलं अलं लकाररहितं कृतं चेत् शमइति भवति ॥ २४९ ॥

शमीक इति शमां शमयुक्तः कः इति प्रश्ने इदमेवोत्तरं शमीकः एतन्नामा मुनिः पस्य कृतसमाधेः कंठे परीक्षिता मृतसर्पकलेवरं प्रतिमुक्तं निर्भर्त्सयामास तपोव्ययो नारप्राकं धर्मः किं तु शांतिरेवेति त्वया मूढेन तस्मै शापो दत्तस्तदसांप्रतमिति ॥ २५० ॥

दममाह नूनमिति देहोहमिति मदः अविद्यैव विजया मदद्रव्यं भांग इति लोके तज्जनितः तस्य प्रतिकूलः दम एव बाह्येन्द्रियनिग्रहः स च परंपरया ज्ञानद्वारा तन्नाशको भवति दमइति मदस्य प्रतिकूल एवेति ॥ २५१ ॥

य इति ' हरेः प्रसादो येन स्यात्तादृशं साधनं कुरु ' तच्च रामपदसेवनं तत्र कृते दमः सहजः संश्रितरामपादो हि दांत एव तदकृत्वा केवलं हठेन शुक्रनिरोधः कृतः दमो न तेन स क्वांत एव स्यात् न दांतः शुक्र इति पाठे क्रांतः सर्वैराक्रांतः दांतः दकारांतः क्रांतः क्रकारांतः क्लकारांतश्च ॥ २५२ ॥

स्याच्चेदिति उपरमः इंद्रियाणां भगवद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषु निर्वेदः उप समीपे रमा यस्य सः इति च ॥ २५३ ॥

येषामिति सदा समाधानेन सहितः दासी चासौ मा च दासमा तस्या आधानं स्थितिस्तत्सहितः हरेरावासं विना श्रियभावासो न संभवतीति ॥ २५४ ॥

यस्यां तु दृश्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ॥

अदूरादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥ २५५ ॥

आढ्योऽयमित्थं क्षितिपोऽयमित्थं किं भूयसा श्रीपतिरेष इत्थम् ॥

अहंति वक्तुं विबुधा भवंतं सखे यदि त्वं बहुलक्षमोऽसि ॥ २५६ ॥

यो वर्तते शुचित्वेन स वैश्वानर उच्यते ॥

यो वर्ततेऽशुचित्वेन स वै श्वा नर उच्यते ॥ २५७ ॥

नूनं ब्रह्मभवः कृतोपनयनोऽनङ्गाहमारूढवां-

स्तस्याप्यस्य महेशितुः शिरसि रे दोषाकरः संगतः ॥

कार्याकार्यतयोपदिष्टमिह यच्छ्रीवेदराजेन त-

त्रोल्लंघेत जनः कथं कथमपि प्राज्ञः समर्थोऽपि सन् ॥ २५८ ॥

यथा कथं चिद्वर्णस्य ग्रहणाद्वर्णसंग्रहः ॥

विनाऽर्थलाभाद्वेदानां सामर्थ्यं तु न संभवेत् ॥ २५९ ॥

परमार्थस्य निदानं परमार्थं श्रुतिगतं समुत्सृज्य ॥

अर्थकृते प्रतिसदनं श्रुतिमातरमहह नर्तयन्त्येते ॥ २६० ॥

वेदानधीत्य यो व्यर्थः स स एवेति तर्क्ये ॥

तत्रैव यः समर्थः स स एवेति न को वदेत् ॥ २६१ ॥

यग्यामिति श्रद्धा विश्वासः दोहलं च तत्र सत्त्वं विना न संभवति तस्मात्सा
सत्त्वभाविता सत्त्वं गर्भः सत्त्वगुणश्च ॥ २५५ ॥

आढ्योऽयमिति बहुला क्षमा यस्य सः क्षांतिमानित्यर्थः बहुलक्षप्रमाणा धनं संपत्ति-
र्यस्येत्याख्यपक्षे ननु किं धनसंपत्त्या यदि सत्ता नास्ति बहुला क्षमा भूमिर्यस्येति नृप-
पक्षे ननु किमल्पीयस्या सत्तया बहु लक्षं चित्तावस्थितिर्यस्याः सा तादृशी मा र्मा
यस्मिन् स इति श्रीपतिपक्षे ॥ २५६ ॥

शौचमाह शुचिः शुद्धः अग्निश्च वैश्वानरः अग्निर्यः अशुचिः स नरः श्वा शुनकः
वै निश्चयात् ॥ २५७ ॥

वेदोक्तमेव कुर्यादित्याह ब्रह्मभवः ब्राह्मणः शिवश्च स हि ब्रह्मणो ललाटादुत्पन्न
इति प्रसिद्धं कृतं उपनयनं व्रतबंधः तृतीयनेत्रं दोषाकरश्चंद्रो दोषसमूहश्च ॥ २५८ ॥

यथा कथंचिदिति वर्णानां वेदाक्षराणां गुरुमुखात् सम्यग्ग्रहणं वर्णसंग्रहः
दौर्ब्राह्मण्यं गतं भविष्यति परं यद्वेदपठनेन सामर्थ्यं तदर्थलाभं विना न स्यात्
वर्णाः अक्षराणि ब्राह्मणादयश्च सामर्थ्यं शक्तिः संप्राप्त्यर्थत्वं च 'योऽर्थज्ञ इत् सकलं
भद्रमश्रुतइति' श्रुतेः ॥ २५९ ॥

परमार्थेति परमार्थो मोक्षः परमः निर्वाधः योऽर्थः वेदार्थः अर्थकृते धनार्थं तां
श्रुतिमातरमहह प्रतिगृहं नर्तयन्ति मृदाः ॥ २६० ॥

वेदार्थज्ञो हि नाकस्य पृष्ठमारोक्ष्यतीति चेत् ॥
 पृच्छ्यते पश्य तत्रासौ प्रश्न एवोत्तरायते ॥ २६२ ॥
 विनाशास्त्रं तु यद्वर्त्म विनाशायैव केवलम् ॥
 अमाधवस्तु यः पंथाः स महातामसः स्मृतः ॥ २६३ ॥
 धिगस्तु काव्यव्यासंगं मूलमासुरसंपदाम् ॥
 अतो भागवतं सत्त्वापादकं शीलयामहे ॥ २६४ ॥
 काव्येनासुरसंपत्तिर्नाटके प्राकृतक्रमः ॥
 न रामताऽलंकारित्वे वरा भागवतस्थितिः ॥ २६५ ॥
 बालकानां यथा माता तथा गीता हितावहा ॥
 अमेध्यहारिणी सद्यः स्वत्तद्याऽमृतदायिनी ॥ २६६ ॥

ब्रह्मचर्यनिरतास्तपस्विनो दूरमुद्भिन्नतटगृहा विवेकिनाः ॥
 यद्भवन्ति सुरतार्थिनोऽपि तद्विस्मयाय त्रिपुलाय जायते ॥ २६७ ॥

वेदानधीत्येति व्यर्थः विगतोऽज्ञातोऽर्थो येन स व्यर्थ एव अकृतार्थ एवेत्यर्थः यः
 समर्थः संप्राप्तोऽर्थो यस्य स सएवेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

वेदार्थज्ञ इति वेदार्थज्ञः ना नरः कस्य पृष्ठं आरोक्ष्यतीति पृष्ठे नाकस्य पृष्ठ-
 मित्युत्तरं नाकः स्वर्गः ॥ २६९ ॥

विना शास्त्रेति अशास्त्रीयं यद्वर्त्म तद्विनाशस्य अस्त्रमेव 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते
 कार्यकार्यव्यवस्थिताविति' गीतोक्तेः माधवेन रहिता यः पंथाः सः अमाधवः अमा
 अमावास्या तस्याः धवः पतिः अमा तमस्विनी तत्पतिरर्थान्महातामसः ॥ २६३ ॥

धिगस्त्विति काव्यं कादंबर्यादि तच्च आसुरसंपदः रजस्तमोमय्याः मूलं शृंगारा-
 दिपरत्वात्काव्यः शुक्रः तन्मूलकैवासुरसंपत् भगवतं तु सत्त्वापादकं सत्त्वं सगुणः
 साधुत्वं देवत्वं च शुद्धसत्त्वस्य भगवतस्तत्र वर्ण्यमानत्वात् ॥ २६४ ॥

काव्येनेति काव्येन कादंबर्यादिना शुक्रेण च आसुरसंपत्तिः 'ईश्वरोऽहमहंभो-
 गीत्यादि' रूपा नाटके प्राकृतक्रमः बालभाषाप्रचारः प्राकृतजनप्रचारश्च अलंकार-
 शास्त्राभ्यासेन अलंकारित्वे संपादिते रामत्वं नास्ति लंकाया अरिः शत्रुः तत्त्वे सति
 रामत्वं अतः भागवते स्थितिः निष्ठा वरा या हि भागवतस्थितिः सा भगवतएव
 स्थितिः भगवतः इयं भागवती सा चासौ स्थितिश्चेति विग्रहे स्त्रियाः पुंवदितिपुंव-
 द्भावः सा च साधारणी न किं तु भागवतः महाभाग्यवतस्तत्र स्थितिः न त्वल्प-
 भाग्यस्य ॥ २६५ ॥

बालकानामिति बालकाः शिशवः अज्ञाश्च या माता अमेध्यं मूत्रपुरीषादि हरति
 स्वयं निष्कासयति स्वस्य हृदये तत्स्थस्तने भवं यत् अमृतं दुग्धं तत्प्राशयित्री
 अमेध्यं दोषजालं स्वस्यात्मनः हरेर्यत् हृदं प्रियं अमृतं मोक्षं भक्तिं वा ददाति ॥ २६६ ॥

संपूर्णप्राणभृत्राणविश्राणनपरायणः ॥

यथार्थं राजतेऽत्यर्थं सकलत्रः किलाश्रमः ॥ १६८ ॥

यो नित्यं मार्गणंविभ्रत्सवै देही वरो मतः ॥

यो नित्यं मार्गणंविभ्रत्स वैदेहीवरो मतः ॥ २६९ ॥

विप्राः शांताश्च दांताः सकलमनसः सात्विकाः सत्यशीलाः

सप्रज्ञाश्चेति दृष्ट्वा निपुणतरमथाध्याश्रमं श्रीमतैषाम् ॥

संन्यासः स्थापितोऽभूत्स यदि विधिवशाद्ब्रह्मयते येन पुंसा

युक्ताचारं विचारं स च रचयति चेद्दीयते किं स्वलाभः ॥ २७० ॥

सूत्रं शिखामप्यविहाय दंभान्नरश्चतुर्थाश्रममाश्रितोऽपि ॥

विधाय साहाय्यकमस्य कृष्णः क्षिप्रं सुभद्रावगमं तनोति ॥ २७१ ॥

कर्ममार्गे यथा ह्युद्रा एकगोत्रावलंबिनः ॥

मोक्षमार्गेऽपि ते तद्वदेकगोत्रावलंबिनः ॥ २७२ ॥

आदौ यत्परिशील्यते दृढतरं तच्चाग्रतो धावती-

त्यर्थो डिंडिमकर्णशृंगनिनदैर्लोकेषु संभावितः ॥

तस्माद्वाञ्छसि सत्पदं यदि सखे मद्वाक्यमंगीकुरु

प्रेम्णा संश्रय सत्पदं भवमहाकूपारपारप्रदम् ॥ २७३ ॥

दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्याप्ते द्विजानां व्रजो

नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणं वर्णयति गृहं गेहं भार्या च सुरतं मैथुनं सुरता देवत्वं च ॥ २६७ ॥

गृहस्थं वर्णयति विश्राणनं दानं कलत्रेण सहितः सकलान् प्रायत इति च ॥ २६८ ॥

योनित्यामिति मार्गणं याचकं अतिथिं बाणं च स देही वरः श्रेष्ठः स वैदेही

सीता तस्या वरः रामः विभर्ति पोषयति धारयति च ॥ २६९ ॥

संन्यासं वर्णयति श्रीमता भगवता केनचिदाढ्येन च विप्रा योग्या इति कृत्वा

अध्याश्रमं गृहेषु आश्रमेषु च संन्यासः चतुर्थाश्रमः सम्यक्न्यासश्च द्रव्यनिधिः

स्थापितः क्षत्रवैश्ययोस्तयोरनधिकारात् स यस्य विधिवशाद्ब्रह्मः लब्धेऽआचारंवि-

चारं च करोति तस्य द्रव्यलाभः स्वरूपलाभश्च कदापि न हीयते सम्यगाचार-

विचाराभावे तु निधेर्वीतत्वात् संन्यासस्य भ्रष्टत्वात् स्वलाभाद्धीनो भवतीति ॥ २७० ॥

संन्यासं प्रस्तौति सन्यासवेषमात्रमपि फलदं किं पुनः सत्यतया यथाऽर्जुनेन

दंभसंन्यासे क्रियमाणेऽपि भगवता साहाय्यं कृत्वा सुभद्रावाप्तिः कारिता अन्यत्र नरः

भानवः सुभद्रं कल्याणं तदवगमश्च ॥ २७१ ॥

कर्ममार्ग इति एकं काश्यपमेव गोत्रं येषां तथा एकं गोत्रं भगवन्मैव साध-

नं नान्यत् ॥ २७२ ॥

उक्तज्ञानभक्तिवैराग्याणां सत्संग एव मूलकारणमिति तं प्रस्तौति आदाधिति स-

मूढो नष्टुसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
 द्रष्टुं न क्षमते चरन्ति परितो यच्चात्मघोषदिषो
 हंसस्तत्र यदृच्छया समुदितश्चेत्स्यात्समृद्धं हितम् ॥ २७४ ॥
 शुचिमानसावगम इह हंससमागमवशाद्विजेंद्राणाम्
 तदमृततप्ताः शांताः संतो विहरन्ति कुवलयेऽथ सुखम् ॥ २७५ ॥
 स्रग्मांधानुपभोगेषु विरक्तस्य वने सतः ॥
 नरस्य रामावाप्तिस्तु नूनं हंससमागमात् ॥ २७६ ॥
 सृष्टिं वर्णमयीं सलेखकपतिः पश्यन्नदो दृष्ट्वा-
 न्नत्रस्थं सदपीदमक्षरमसंवेशेन बाह्ये स्थितम् ॥
 वर्णास्तेनविना भवेयुरहहानर्थाकुलाः केवलं
 तस्माद्वंसपदं कृपावरवशस्तल्लब्धये निर्ममौ ॥ २७७ ॥
 प्रमादाद्विस्मृतं यत्तद्बाह्येऽवस्थितमक्षरम् ॥
 अनायासेन तल्लब्धयै नान्यद्वंसपदं विना ॥ २७८ ॥
 त्पदं ब्रह्मपदं साधुचरणं च कर्णो वाद्यविशेषः ॥ २७९ ॥

दोषोद्वेकइति इदंपद्यं पूर्वम् व्याख्यातं हंसः परमहंसः साधुः सूर्यश्च ॥ २७४ ॥
 शुचिमानसेति द्विजेंद्राणां विप्राणां पक्षिणां च शुचिमानसं शुद्धांतःकरणता शुचि-
 शुद्धं यन्मानसं सरोवरं हंसः परमहंसः प्रसिद्धश्च अमृतं जलं स्वरूपलाभश्च कुव-
 लये कमलखंडे पृथ्वीवले च द्विजानां सत्समागमेनांतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानसंप्राप्ति-
 र्भवति ततो जीवन्मुक्तत्वेन सुखं चरन्ति यथेतरपक्षिणां मानसप्राप्तिस्तदुदकलाभ-
 स्तत्रत्यकमलवनविहारश्चेत्येषां वाञ्छा चेद्वंससमागममंतरेण न सफला स्या-
 दिति ॥ २७५ ॥

स्वगतिं यथा नलस्य हंससमागमेनैव दमयंतिस्त्रीलाभः तथा नरस्य रामस्य
 भगवतः प्राप्तिर्हंससमागमादेवेति ॥ २७६ ॥

सृष्टिमिति लेखाएव लेखका देवास्तेषां पतिरीश्वरः वर्णाः द्विजादयस्तत्प्रधानां
 सृष्टिं कृत्वापश्यन्तावत्तेन दृष्टं अत्रस्थमेव एकाक्षरं सद्बाह्यस्थितं असमावेशेन सृ-
 ष्टिर्हिपरब्रह्मणि एकदेशेविवर्तरूपा तच्चानुपहितमित्युच्यते वर्णानां तत्प्राप्तिस्तत्त्व-
 मस्यादिवाक्येन लक्ष्यांशेन नास्ति चेद्वर्णाअनर्थं संसारादिरूपं गताः स्युः तस्मा-
 ल्लब्धयै साधुपदं निर्मितं ततश्च तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेन अनुपहितेन सहैक्यवर्णा-
 मुक्ताः स्युरिति यथा कश्चिल्लेखकानां पतिः वर्णमयीमक्षरमयीं सृष्टिं पुस्तकं लि-
 खित्वा पश्यति अहो यल्लिखितं श्लोकादि तस्यैकमक्षरमसमावेशतः कल्पितपंत्यपे-
 क्षया बाह्ये लिखितं ततः वर्णानां सर्वेषां वाक्यार्थो न संगतो भवेदिति तज्ज्ञानार्थं
 हंसपदं अलक्तकेन निर्माति तेन बाह्यस्थितस्याक्षरस्यप्राप्तिर्भवति ॥ २७७ ॥

सत्यपि व्यापके दिठ्ये परमे तीव्रतेजसि ॥
 स्यात्ते पाकस्य संसिद्धयै सन्मण्युदितमेव तत् ॥ २७९ ॥
 कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकमिदं युक्तं पुनर्मुक्तये
 सांद्रानंदकदंबकारिसुरताविर्भावकर्तुः परः ॥
 संगः स्यात्पुरुषोत्तमस्य निभृतानंगप्रसंगाच्च किं
 स्पष्टं दृष्टमिदं कचेषु कुचयोः कामं कुरंगीदृशाम् ॥ २८० ॥
 स्तोतुं कथं नु कल्पेय संगं सुभनसामहम् ॥
 मलिनोऽपि गतो येन मधुसूदनतामलिः ॥ २८१ ॥

स्वामोदहेतुसुमनः समयं श्रितो यः
 पश्चात्कृतः सपदि तेन भगप्रसंगः ॥
 सर्वत्र चात्र किल चैत्रविलासभाजः
 श्रीमाधवः सविध एव भवत्यमुष्य ॥ २८२ ॥

प्रमादादिति गतार्थमिदमुक्तश्लोकार्थेन ॥ २७८ ॥

सतीति यथा तीव्रेऽपि सूर्यतेजसि सति पाकसिद्धिर्न किं तु मध्ये सूर्यकान्ते
 कृते तज्जन्येन तेजसा तथा ब्रह्मणि सर्वत्रानुस्यूतेपिपाकः ब्रह्मत्वाकारेण परिपाको
 न भवति मध्ये सतां मणयः श्रेष्ठास्ते कृताश्चेत्परिपाको भवति ॥ २७९ ॥

कौटिल्येति कुचे कोटिः अणिस्तदाकारश्चूचुकं तं लाति कोटिलः तद्भावः
 कौटिल्यं कचे तु वक्रता तत्कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकं कुचयोः कंचुकेन बंधः
 कचानां मुक्तादामादिना धमिल्लकरणं उभयोर्बद्धयोर्मुक्तिकारणं तु सुरतस्याविर्भाव
 कर्तुः पुरुषोत्तमस्य रतिकलाकोविदस्य संगः तथा स्वगतदुर्वासनाभिर्बद्धस्य नरस्य
 मुक्तभावः सुरता देवत्वं तच्छिष्यस्यात्मानि आविर्भावयति ॥ २८० ॥

स्तोतुमिति सुमनसां साधूनां पुण्याणां च मधुसूदनता भ्रमरत्वं माध-
 वत्वं च ॥ २८१ ॥

स्वामोदेति स्वामोदः निजानंदः सुष्टुगंधश्च तस्य हेतुः यः सुमनसां साधूनां
 समयः आचारः पुण्यसमयो वसंतश्च भगप्रसंगः स्त्रीश्रीलोलुप्यं भगः एतदाख्य-
 देवता तदुपलक्षितः फाल्गुनमासः 'उत्तराफल्गुनीनां भगो देवतेति' ज्योतिषे प्रसिद्धं
 तन्नक्षत्रस्य तद्वचपदेशकत्वात् भग्येन स विवक्षितश्चैत्रसंबन्धी यो विलासः चित्राणां
 लेख्यानामयं चैत्रः स चासौ विलासश्च माधवो हरिर्वैशाखश्च यथा यो वसंतमाश्रित-
 स्तेन फाल्गुनः पश्चात्सारितएव वसंतेऽपि चैत्रविलासं भुक्तवतः वैशाखः समीपएव
 तथा सतामाचारमनुतिष्ठता श्रीस्त्रीलोलुप्यमपसारितं स्यात् ततः सर्वत्र जगति चित्र-
 तुल्यतां पश्यतः माधवः समीपएव ययामृन्मयगजभानेऽपि मृतबुद्धिस्तथा जगद्भानेऽपि
 चैतन्यबुद्धिर्द्विष्येति चित्रविलासत्वं ॥ २८२ ॥

अपत्रपा अपि प्रायः सर्वथाऽपि कुजन्मिनः ॥

सुमनः समयस्थाश्चेद्वरिभूय स्फुरन्त्यहो ॥ २८३ ॥

यस्तु द्विजैः कुटिलो मंतव्योऽपूर्ण एव सः ॥

यस्तु पूर्णत्वमापन्नः स सद्वृत्तो हि दृश्यते ॥ २८४ ॥

पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं बोधो विशुद्धोऽप्यथ भक्तियोगः ॥

मोक्षः क्रमेणोति तु यत्र पंच सोऽयं पुमान् स्यादिति मे मनीषा ॥ २८५ ॥

यदृच्छलाभसंतुष्टाः परदारपराङ्मुखाः ॥

स्वच्छंदचारिणः केचिद्विजा विष्णुपदानुगाः ॥ २८६ ॥

योगं यः प्रथयन् हरेरिह पुनर्भोगं महान्तं स्वयं

वाञ्छेदेष हि शेष एव स पुनर्याता बताधोगतिम् ॥

आकल्पं विपुलादिभारगहने स्थाता न भोगस्तु यः

सुव्यक्तं द्विजनायकः किल शुकः सोऽव्यक्तवाङ्मुक्तिभाक् ॥ २८७ ॥

अपत्रपा इति कुजन्मिनो वृक्षाः पत्ररक्षणमकुर्वतः वसंतोपनतौ पूर्वपत्राणि—
पतंतीति सुमनःसमयं वसंतं प्राप्ताश्चेद्वरितभावं वहंतो विराजते तथा पापयोनयोऽपि
निर्लज्जा अपि साधूनामाचारमनुतिष्ठतो हरिरूपा भवंतीति ॥ २८३ ॥

यइति द्विजैः निप्रादिः चंद्रश्च कुटिलः दुर्वृत्तो वक्रश्च सद्वृत्तः सुशीलो
वर्तुलश्च ॥ २८४ ॥

पुण्येति यत्र पुंसि पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं विशुद्धो बोधो भक्तियोगो मोक्ष-
श्चेति क्रमेण दृश्यते स एव पुमान् नान्यः पुमान् इत्युक्ते पुः पवर्गः विद्यते यस्य
पुमान् शब्दतोऽप्ययमर्थो भवति स च उक्तपंचपदाद्यक्षैरघटतएवेति 'बोधोत्तरं
भक्तियोगो ज्ञानीचभरतर्षभेति' भगवदुक्तेः ॥ २८५ ॥

यदृच्छेति केचिदित्यनेन चटकादयः न कुक्कुटादयः चटकादयः केचिद्युग्मत्वेनो-
त्पद्यंते मिथुनीभावश्च तयोरेव नायं कुक्कुटादौ नियमः विष्णुपदं आकाशः हरि-
चरणं च ॥ २८६ ॥

योगमिति यः हरेर्योगं कुर्वन्नापि महान्तं भोगं वाञ्छेत् स शेष एव न तु मुच्येत
प्रत्युत अधोगतिं याता किं च आकल्पं विपुलो य आधिभारः दुःखजालं तदेव
गहनं कष्टं तत्र स्यात् यथा हरेर्योगं शयनसंबन्धिनं प्रथयन् महान्तं भोगं सर्पदेहं
वाञ्छति सशेष एव अधोगतिं पातालमूलं गतः कल्पपर्यंतं च विपुलायाः ग्रथिव्याः
अधिको यो भारस्तदेव गहनं तत्र स्थितश्च अथ यो हरेर्योगं भक्तियोगं प्रथयन्
नभोगः नास्तिभोगो यस्य विषयपराङ्मुखः स द्विजनायकः सुव्यक्तं शुक एव
मुक्तिभाक् अव्यक्तं मौनि यद्वा अः वासुदेवः व्यक्तवाचि यस्य कीर्तनपरइत्यर्थः य-
था हरेः हरिद्वर्णस्य योगं प्रथयन् नभोगः आकाशगामी द्विजनायकः पक्षिन्द्रः शुकः

रोमांचोऽगेषु कंपो वचनविरचनाऽपाटवं नेत्रचंद्र-
 ग्रावद्रावस्तमोद्रागपसरति चचिच्चंद्रिकांच [?] त्यक्स्मात् ॥
 मन्येऽहं तस्य धन्येशितुरमलतपोयोगमासाद्य सदाः
 शीतोल्लासाधिवासोऽधित्दयगगनं रामचंद्रोऽवतीर्णः ॥ २८८ ॥

श्रीरामाविर्भावो यत्र स इह दृश्यते महत्त्वेन ॥
 यदनेकतारकत्वं पुनर्वसुत्वं च सर्वजनासिद्धम् ॥ २८९ ॥
 जातुचिन्नैति विकृतिं कुसंगप्रभैर्गुणैः ॥
 सर्वत्र तु सदामोदमाधत्ते सुमनोगणः ॥ २९० ॥
 प्रसिद्धः सुमनस्त्वेन सर्वदामोदसंभृतः ॥
 स्वत्वं कुसुमवन्नैव शिरश्छेदेऽपि मुंचति ॥ २९१ ॥
 द्विजिह्वपीडिताश्चापि विक्रियां नैव तन्वते ॥
 परतापोपशमने गुरवोऽगुरवो जनाः ॥ २९२ ॥

लाभेषु नूनमखिलेषु वदन्ति संतो
 मुरुयः कुलाभ इति तस्यकृतेऽपि नाशे ॥

कारणं स च मुक्तिभाक् स्वच्छंदचारी अव्यक्तवाक्च ॥ २८७ ॥

रोमांचइति यस्य हृदये सीताया उल्लासस्थानं रामचंद्रः तपोयोगमासाद्याव-
 तीर्णः तस्य एतानि चिन्हानि भवन्ति तदुक्तमेव यतः तपोयोगः माघयोगः
 तमासाद्य यश्चंद्रः स शीतोल्लासाधिवासः अत्यंतं शीतं वर्धति सशयोरैक्यात्
 अतएव रोमांचः कंपः वचनापटुत्वं च संपद्यते तमोऽज्ञानं ताम्बिं च ॥ २८८ ॥

श्रीरामेति यत्र पुंसि रामस्याविर्भावः स्फूर्तिः स महान् अनेकेषां च तारको
 भवति पुनः पुनर्वसु द्रव्यं यस्मिन् समृद्ध इत्यर्थः यथा यत्र नक्षत्रे रामावतारः तत्
 महत्त्वेन दृश्यते तत्पुनर्वसु नक्षत्रं द्वितारिकमिति ॥ २८९ ॥

जातुचिदिति कुसंगो दुःसंगः विकृतिः शाठ्यादि मृद्वंश्च सदामोदं सर्वदानंदं
 उत्तमगंधं च सुमनसां साधूनां पुष्पाणां च 'आमोदं कुसुमभवंमृदेव धत्ते मृद्वं
 न हि कुसुमानि धारयंतीति' ॥ २९० ॥

प्रसिद्धइति शिरः अवाक्षरं तस्य छेदेऽपि सिद्धः इति कृत्वा न स्वत्वं गतं
 यथा कुसुमं स्वशिरश्छेदेऽपि सुमं तथापि न स्वत्वापगमः 'कुसुमं
 सुममित्यमरः ॥ २९१ ॥

द्विजिह्वेति द्विजिह्वाः सर्पाः खलाश्च गुरवो महांतो जनाः अगुरवः गुरवो
 वयमिति न मन्यमानाः अगुरवश्चंदनाश्च 'अगरु अगरु' इत्युभयमपि को-
 शप्रसिद्धं ॥ २९२ ॥

लाभेष्विति कुलाभः भूमिलाभः कुइति वर्णस्य लाभश्च तस्यापहारेकृतेऽपि

नैव त्यजन्ति सहजश्रवणाः कुलीनाः
 शुद्धात्मनः कुसुमवत्परमात्मभावम् ॥ २९३ ॥
 उपसर्गप्रकारोऽपि निर्मितः संमुखे यदि ॥
 नैव स्वभाववैकल्यं वराणां जायते क्वचित् ॥ २९४ ॥
 गतोऽपि द्विजराजो यः क्षयं वा वृद्धिमेव वा ॥
 नैव विष्णुपदं जह्यात्सचामृतकरः स्मृतः ॥ २९५ ॥
 तद्दयप्रणिहितकृष्णो नित्यं यो विष्णुपदभजनधुर्यः ॥
 क्षपयन्स्ववपुर्विबुधान् पुष्पात्येनं द्विजेंद्र इति मन्ये ॥ २९६ ॥
 शूरः स एव यो वै विष्णुपदस्थः प्रचंडकरपालः ॥
 नक्षत्रलोपकृद्यः सद्यो द्विजसंघदैर्न्यमंगकरः ॥ २९७ ॥
 कृतपर्यस्तिकाबंधो जलामृतविवेचने ॥
 यः शुचिः स्वात्मना नित्यं स द्विजो हंस उच्यते ॥ २९८ ॥
 यद्विभ्रकठिनविषयजरसं रसाज्ञा रसाकुला दधते ॥
 विशदस्वभावसुभगास्त एव मुख्या द्विजा विराजन्ते ॥ २९९ ॥

कुलीना उच्छृंखला न भवन्ति लीनाएव स्युः कुसुमस्यापि कूपहारे सु-
 मवत् ॥ २९३ ॥

उपसर्गेति वरस्य समक्षं उपसर्गः उपद्रवः न्यक्कारादि तस्य प्रकारे निर्मितेऽपि
 न स्वभावं मुंचति वरस्य संमुखे पुरस्तात् उपसर्गो यः प्रकारः तस्य आसंजनेऽपि प्रव-
 रो भवति पूर्वोक्तस्यातोऽप्यधिको भवति ॥ २९४ ॥

गतइति द्विजराजः विप्रादिश्रेष्ठः चंद्रश्च क्षयं आपत्तिं कलाक्षयं च वृद्धि
 संपत्तिं कलावृद्धिं च विष्णुपदं भगवच्चरणं आकाशं च अमृतं मोक्षः करे यस्येति
 अमृतरूपाः कराः यस्येति च ॥ २९५ ॥

तद्दयेति यः कृष्णध्यानपरः तद्गुणश्रवणकीर्तनादिपरायणः स्ववपुश्चंदनवत्क्षपयन्
 विदुषः प्रीणयति स एव द्विजश्रेष्ठः यथा चंद्रः कृष्णं कालिमानं मंडले दृश्यमानं
 यं अंकमिति वदन्ति आकाशे नक्षत्रजने धुर्यः कृष्णपक्षे स्वमंडलं क्षपयन् अमृतेन
 देवान् पुष्पाति अतएव द्विजेंद्रः पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो
 हि वृद्धेरिति कालिदासः ॥ २९६ ॥ शूरइति ॥ २९७ ॥

कृतेति पर्यस्तिका परिकरः जलामृतं चिज्जडयोगः जलदुग्धयोश्च शुचि प्र-
 वित्रः शुद्धश्च द्विजोविप्रादिः पक्षी च हंसः परमहंसः प्रसिद्धश्च ॥ २९८ ॥

यद्विभ्रेति यथा मुखे भवाः द्विजाः दंतास्तएव मुख्याः के यैः भिन्नाः चर्वि-
 ताः ये कठिनविषयाः खर्जुरीक्षुरूपास्तज्जं रसं रसाज्ञा जिह्वा दधते विभर्ति दधधा-
 रणइत्यस्य रूपं किं च विशदः शुभ्रः यः स्वभावः तेन सुभगाः तथा यैर्भिन्नाः

निजमहिममदं न मनाग्ज्ञानघना आत्मना जना दधते ॥
 यस्माच्छुकोऽपि हंसो हंसः सन्नप्यहंस इति मनुते ॥ ३०० ॥
 या साध्वसंगता युक्तं जनता साध्वसं गता ॥
 या साधुसंगता चित्रं जनता साऽध्वसंगता ॥ ३०१ ॥
 उत्तममूर्धन्येऽस्मिन् जगतीतलभूषणायिते पुरुषे ॥
 उपकारित्वं मुख्यं मन्ये किल तदनुरूपयुक्तत्वम् ॥ ३०२ ॥
 संप्रार्थितो भव्यजनो न दालतः
 स्यात्पूर्वभावस्थितिरेव यद्यपि ॥
 भ्राम्यन्स्वयं स्पर्शनमल्पशोऽर्पय-
 स्तोषं स जोषं तनुयाद्विशेषतः ॥ ३०३ ॥
 नूनं भवेद्विगलितं बहुलोहजातं
 व्यक्तिं गते किल यदंतरनंतदेवे ॥

स्पष्टतां नीता ये कठिनाः दुःखगाहाः विषयाः शास्त्रसिद्धांतास्तज्जं रसं रसज्ञाः
 रसिकाः दधते दधति धाधातोर्दिरूपं बहुवचनांतं विशदः शुद्धः ॥ २९९ ॥

निजेति शुको हि श्रेष्ठः पक्षी काकाद्यपेक्षया स हंसतां गतः हंसः सन्नपि
 तत्त्वगर्वं न भजते शुकः व्यासपुत्रः परमहंसोऽपि अहंसः सोहं सोहमिति मनुते न
 हंसो हंसइति ॥ ३०० ॥

येति या जनता जनसंहतिः साधुषु असंगता सा साध्वसं भयं प्राप्तिवैति
 युक्तं परं तु या साधुसंगता सा साध्वसंगतेति चित्रं सा अध्वसंगता सन्मार्गलभेति
 विरोधपरिहारः ॥ ३०१ ॥

उत्तमेति पुरुषो हि परमेश्वरेण यः सृष्टः स उत्तममूर्धन्य इति सृष्टः कस्मात्
 पश्य उत्तमः अंत्यः मूर्धन्यः षकारो यस्य अन्यदपि स्पष्टं किं मुख्यं उपकारएव का-
 र्यइति कस्मात् पश्य मुख्यं आद्याक्षरं उपकारयुक्तं उकारयुक्तं पकारयुक्तं चास्ति
 नन्वस्य रूपेणैव मुख्यता भवतु नैवं तच्च तदनंतरं न तु मुख्यं कुतः पश्य पु इत्य-
 क्षरादनंतरमेव रूणा स्वर्णेन उपयुक्तं दृश्यते तस्मादुक्तमनवद्यं ॥ ३०२ ॥

संप्रार्थितइति यो हि भव्यः उत्तमः जनः सः अर्थाय प्रार्थितः तस्य काल-
 वशात् पूर्वभावस्थितिः पूर्ववत्समृद्धता यद्यपि नास्ति तथापि यत्र क्वापि स्वयंभ्रमन्
 किञ्चित्संपाद्य अल्पमपि स्पर्शिनं दानं ददत् तोषं कुर्यादेवेति एतच्च युक्तमेव यो
 हि भव्यजनः तस्य पूर्वभावस्थितिः पूर्वो यो भकारस्तदवस्थानं न चेदव्यजनो
 जातः यश्च व्यजनः सः स्वयं भ्राम्यन् अल्पशः स्पर्शिनं वायुं ददतोषयत्येव व्य-
 जनस्य पुंस्त्वं कोशांतरे दृष्टं ॥ ३०३ ॥

नूनमिति यदंतर्भगवानाविर्भूतस्तस्य बहवः उद्गास्तर्का न सन्ति बहु लोकोनां

यस्माच्च्युतानि सहसा वसुदेवकारा-
गारे स्वयं निगडतालकशंखलानि ॥ ३०४ ॥
जानद्भिः परमं ज्योतिः सद्गुणधिषणैरपि ॥
किं नाद्रियेत सयोगकरणं चोत्तमा तिथिः ॥ ३०५ ॥
जानन्ति ये परं ज्योतिस्ते तु घन्यतरा नराः ॥
येषां लीलावतीमध्ये पश्य व्यासोऽप्यवास्थितः ॥ ३०६ ॥
जातस्वात्मपरीपाको नः त्रपामार्गशेखरः ॥
रंजनायेह जायेत नाप्रत्यक्प्रवणात्मनाम् ॥ ३०७ ॥

सन्नाथमंडलस्था भजंत इह जंतवोऽमृतं संतः ॥
यद्विषयमाननस्था दुरंतमृत्युं तदप्युचितमेतत् ॥ ३०८ ॥
निलयः कष्टाय स इव वनिता स्वहिताय जायते सेव ॥
यं प्रति किल स्वलौल्यं तदिव स हि जनो विराजते विरलः ॥ ३०९ ॥
बहुतरहिते रसातल उत्तिष्ठन्ते हि सुमनसस्तपसि ॥
कांतारैर्जनवेगं विषद्य सद्रसफलास्तु विरलाः स्युः ॥ ३१० ॥

जातं बहु तच्च तल्लोहजातं तालकं कुलप इतिलोके शृङ्खलं कडीति ॥ ३०४ ॥
जानद्भिरिति परमात्मज्ञानपूर्वकं सति ब्रह्माणि लज्जा विषणा येषां ब्रह्मनिष्ठा
अपि उत्तमं योगं अष्टांगं करणं वर्णाश्रमकर्माणि उत्तमातिथिपूजनं न त्यजन्ति
पूर्वानुवृत्त्याऽचरन्त्येव न तु यथा दैवज्ञा गमनादि मुहूर्तदाने लभमेव प्रबलं मन्यन्ते
तत्र सति संभवे नक्षत्रयोगकारणतिथीनामुत्तमानामादरं न कुर्वतीति न ॥ ३०५ ॥
जानन्तीति लीलावत्यः स्त्रियः तन्नामा ग्रंथश्च व्यासः वेदव्यासः वृत्तादीनां वि-
स्तारश्च एतासां अत्युत्तमानां साक्षात्सहवासस्तु पवित्रएव पमासांस्त्रीणां सहवासोऽपि
ज्ञानफलायेति कृत्वा तत्रव्यासोऽवस्थितो भवति ॥ ३०६ ॥

जातइति अपामार्गशेखरः अपामार्गाः सन्मार्गस्थाः तेषां मध्ये शेखरइव
जातस्वात्मपरीपाकः अप्रत्यक्प्रवणात्मनां विषयिजनानां रंजनाय न स्यात्परिपक्वा
अपामार्गमंजरी प्रतिलोमं आस्फालयतां यथेति ॥ ३०७ ॥

सन्नाथेति सतां नाथाः साधुश्रेष्ठास्तेषां मंडले निविष्टाः संतः अमृतं मोक्षं
भजन्ते यदि च विषयाणां मानने सत्कारे स्थिता दुरंतमृत्युमित्युभयमपि युक्तं सतां
नक्षत्राणां नाथश्चंद्रः अमृतं सुधां विषं गरलं यमश्च तयोरानने मुखे स्थिताः ॥ ३०८ ॥

निलयइति निलयः गृहं रलयोरैक्यात् निरयः नरकः वनिता वनमस्यास्तीति वनी
तद्भावः वनिता वनवासः सा वनिता स्त्री स्वस्य आत्मनः लौल्यं आत्मज्ञानोत्कंठा
तत्रलौल्यं द्रव्यलोलुपता च ॥ ३०९ ॥

बहुतरेति कर्मभूमित्वात् देवा अपि अत्र जन्म याचन्तइत्यन्ताहितकारके रसातले

पंकोद्भूतरजोभिः कलुषितहृदयः कंटकासंगबद्ध-
 श्वेतसूर्यात्तप्रसादो भ्रमरहित इह स्यात्सदामोदपूर्णः ॥
 तं धत्ते वासुदेवो निजकरकमले पद्मवत्सादरं तत्-
 किं वाच्यं तत्र लक्ष्मीर्निवसति निभृतं नित्यदा निर्व्यलीकम् ॥३११॥

यः प्रीतिमानपि सदैव कलिप्रवृत्तौ
 संकीर्तयन्नटति कृष्णयशः पवित्रम् ॥
 स ब्रह्मभूत इति सुप्रथितस्त्रिलोक्यां
 दृष्टा करेऽस्य सततं महती प्रतिष्ठा ॥ ३१२ ॥
 वीणाया अपि भुवनत्रयश्रियोऽपि
 मायाया अपि निपुणं गुणान् महत्याः ॥
 धुन्वानः समभिदधान आजिहानो
 दिव्यात्मा विहरति नारदो जगत्सु ॥ ३१३ ॥

तपसि तपोविषये सुमनसः साधवः बहव उत्तिष्ठते उदोऽनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं
 उत्थिता भवन्ति परं तत्र अंतरायभूतं कांताः स्त्रियः राः द्रव्यं जनाः अनुबन्धिनः
 इतरे च तद्विषयकं वेगं संसक्तिरूपं विषह्य सद्रसः ब्रह्मरसः फलं येषां तादृशाः
 विरलाः तथा च गीतासु 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि
 सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति अयमेव दृष्टांतः यथा बहु इति भिन्नपदं
 तरहिते तकाररहिते रसातले तकारापहारे सति रसालइति जातं तत्र आम्ने तपसि
 माघमासे सुमनसः पुष्पाणि बहु यथास्यात्तथा उत्तिष्ठते परं कांतारं वनं तत्संबन्धि
 यत् एननं वातादिना कंपनं तस्य वेगं विषह्य सन् उत्तमो रसोपेष्टु तानि फलानि
 येषां तादृशरूपेण अल्पाएवावतिष्ठन्ति ॥ ३१० ॥

पंकेति पापयोनिरपि रजोगुणव्याकुलितोऽपि फलसंग्रहपि चेत् स्मरिभ्यो ज्ञानिभ्यः
 सकाशात् प्रसादः अनुग्रहोलब्धः तर्हि भ्रमेण रहितः सदामोदेन हर्षेण पूर्णः स्यात्
 वासुदेवोऽथ तं करे धत्ते कथं पद्मवत् तदपि कर्दमोत्पन्नं परागपूर्णं कंटकैः शृङ्गैः
 संगतं दक्षिणापथे हि सरसीषु महापद्मदंडेषु कंटका दृश्यन्ते 'दंडे चुंबति पद्मिन्याः
 सह कर्कशकंटकइति' दंडिप्रयोगाच्च तच्चेत्सूर्यादात्तः प्रसादः फुल्लता येन तर्हि भ्रमरेभ्यो
 हितः सन् आमोदो गंधस्तेन पूर्णो भवति ततस्तं पद्मं हरिर्हस्ते करोति अथ किं
 वाच्यं तत्र पुरुषे मोक्षलक्षणा लक्ष्मीर्निवसेदिति व्यथा तादृशपद्ममेव तस्या आलयः
 तथाऽयमपीति ॥ ३११ ॥

सामान्येन साधून् वर्णयित्वा विशेषाकारेण स्तौति तत्र नारदं इति कालिर्युगं क-
 लहश्च सः ब्रह्मरूपः नारदश्च महती प्रतिष्ठा महतीनाम्न्या वीणायाः प्रतिष्ठा
 स्थितिश्च ॥ ३१२ ॥

प्रन्हादप्रमुखा हि बालमतयो विष्णोर्गुणग्राहिणो-
ऽभूवन्नारदसंगजं फलमिति प्रस्तौमि यावद्भृशम् ॥
तावत्तु स्मृतिमार्गभागतमिदं यत्पर्वतः सर्वतो
गायन्त्रिष्णुगुणान्स ह व्रजति मद्राचस्ततो मुद्रिताः ॥ ३१४ ॥
हीनजातिरपि यच्छर्व्यभूझीरमेशकरुणारसस्पदम् ॥
इत्यवेक्ष्य बदरीफलं मुनिस्तद्वने वसति बादरायणः ॥ ३१५ ॥
कृष्णं द्वेपायनं वंदे गहाभारतमोदिनम् ॥
पुराणपुरुषं ब्रह्मविद्यां निदधतं नरे ॥ ३१६ ॥
यद्ब्रह्मसूत्राणि विधाय कंठे सपद्यं ब्राह्मणभावमेति ॥
वेदोपदेष्टारमिमं पुराणाचार्यं मुद्गुर्यासमहं नमामि ॥ ३१७ ॥
आशावसाना लोकेषु निजगुह्यप्रकाशकाः ॥
उपहासास्पदं प्रायो नूनमेकं शुक्रं विना ॥ ३१८ ॥
द्विजेषु शुक्र एवेह मुनीनां सुमनः स्थितम् ॥
रसमास्वादमास्वादं सुखं चरति सर्वतः ॥ ३१९ ॥

वीणायाइति महत्या वीणाया गुणान् तंत्रीः धुन्वानः महत्याः बृहत्याः त्रिभुवन-
श्रियः भगवद्रूपायाः गुणान् कथयमानः महत्या मायाया गुणान् हेयोपादेयविषयरू-
पान् त्यजन् ॥ ३१३ ॥

प्रन्हादेति पर्वतो नाम नारदसहचारी कश्चिद्वायकः पर्वतः सन् हरिगुणान् गायन्
व्रजति किं पुनः सचेतनाः प्रन्हादध्रुवप्रभृतयइति तस्माद्वर्णयितुं वाक् न
प्रसरतीति ॥ ३१४ ॥

व्यासं वर्णयति त्रिभिः हीनजातिरिति स्पष्टं ॥ ३१५ ॥

कृष्णमिति कृष्णं व्यासं हरिं च द्वीपे अंतर्जलतटेऽयनं यस्य तस्य पराशरस्य
पुत्रं द्विपस्य गजस्य इदं द्वैपं तच्च तदयनं गजेन्द्रगतिं महाभारतेन मोदते महान् यो
भारः सएव तमः तस्य तमसः दिनं दिवसरूपं पुराणवक्तारं पुरुषं अनादिं च नरे
मनुष्ये पार्थे च ब्रह्मविद्यां ब्रह्मसूत्ररूपां गीतारूपां च ॥ ३१६ ॥

ब्रह्मेति यत्प्रणीतब्रह्मसूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासाइत्यादीनि यज्ञोपवीतानि च ब्र-
ह्मणत्वं ब्रह्मज्ञत्वं च वेदविभाजकं च वेदमध्यापयंतं पुराणाचार्यं पुराणवक्तारं ॥ ३१७ ॥

शुक्रं वर्णयति त्रिभिः आशा दिशः वसानाः दिगंवराः आशाकुलाश्च निजगुह्यं
आत्मतत्त्वं गुह्यदेशं च शुक्रस्तु आशानामवसानं यस्य तादृशः ॥ ३१८ ॥

द्विजेष्विति मुनीनां ऋषीणां अगस्तिवृक्षाणां च शुद्धांतःकरणगतं ब्रह्मरसं पुष्प-
गतरसं च ॥ ३१९ ॥

द्राक्षानिबफणिज्येषु यस्य साधारणी रुचिः ॥

तादृशः शुक्र एवेह द्विजेंद्रेषु विलोक्यते ॥ ३२० ॥

सदुपासनसंपन्ना कृतस्वारिपरिक्षया ॥

अबला शबरी नूनं शरधारी परः पुमान् ॥ ३२१ ॥

शबरी कोलवितरणादपि भवजलधर्महोर्मि घोरस्य ॥

पारं परं गतवती येन स लाघवसमाश्रयो जयति ॥ ३२२ ॥

आत्यंतिकं स्वकुशलं परिलिप्समानाः

सेवन्त एव मुजना बहुशोऽपिरामम् ॥

सर्वेषु तेषु रघुनाथ गृहीतसेवा

सैकैव भाति शबरी परिशुद्धभावा ॥ ३२३ ॥

महाकविः श्रीरामांग्रिसरसीरुहतत्परः ॥

विलोपितांतको यस्मात्तस्माद्वाच्यो महाकविः ॥ ३२४ ॥

सत्त्वं सुखे संजयतीति हि स्मृति-

श्चेन्नित्यदा सत्त्वमथानिशं सुखम् ॥

इतीव विद्वान्यवनस्य नंदन-

स्तन्नित्यदासत्त्वमसौ दृढं दधौ ॥ ३२५ ॥

द्राक्षेति फणिज्जं क्षुपमरीचं मिरचीति लोके कमपि रसविशेषं नवैति ॥ ३२० ॥

शबरीं वर्णयति त्रिभिः सदुपासनेति उपासनं उपास्तिः शराभ्यासश्च अरिः का-
मादिः खरदूषणादिश्च अबला स्त्री बलातिबला नबला अबला च शबरी बकारही-
ना चेत् शरी भवति स च रामएवेति ॥ ३२१ ॥

शबरीति कोलं बदरीफलं तद्वितरणं दानं लाघवं लघुत्वं राघवश्च महतो भव-
जलधेः पारं कोलेन चर्मावनद्धवंशाविदलनिर्मितभाडेन टोकराख्येन गंतुमशक्यं
तथापि गता तत्र हेतुः लाघवसमाश्रयः योद्धतीव लघुः तूलप्रायस्तेन शक्येतैव गंतुं
गुरुभूतेन परमशक्यं ॥ ३२२ ॥

आत्यंतिकमिति सेवापरिचर्या 'मुष्टिप्रमाणं बदरंसेवमित्यभिधीयते' इति भोजन-
कुतूहले वचनात् सेवानि बदराणि ॥ ३२३ ॥

महेति विलोपितोऽंतको येन सः महाकविः हनूमान् महाकविर्विक्तव्यः विना वि-
कारेण लोपितः अंतः अंत्यवर्णः विकारो यस्य स तादृशएव भवति ॥ ३२४ ॥

सत्त्वमिति स्मृतिर्भगवतो गीतारूपा 'सत्त्वं सुखे संजयतिरजः कर्माणि भारत'
इति नित्यं यदासत्त्वं दास्यं तन्नित्यदासत्त्वं नित्यदासत्त्वमंगीकृतं चेत्तत्र नित्यदासत्त्वम-
स्येव नित्यदा हि सत्त्वे अनिशं सुखं यतः 'सत्त्वं सुखे संजयतीति
भगवानेवाहोति ॥ ३२५ ॥

आम्हीं आरंभिलेल्या कामाविषयी अभिप्राय.

मागील अंकावरून [पुढें चारू,]

उघड आहे. या करितां सर्व सुज्ञ जनांनीं या वृक्षास आश्रयरूपी जीवन दिल्यास हा वृक्ष उत्तम तऱ्हेनें वृद्धीगत होईल. व तसें करणें हें त्यांस मोठें भूषण आहे. परंतु दिलगिरी वाटते कीं, या पुस्तकास मिळावा तसा आश्रय राजांकडून व लोकांकडून अद्यापि मिळाला नाही. यामुळे आरंभिलेला उद्योग पूर्णपणें तडीस जाण्यास अनेक अडचणी येण्याचा संभव आहे. यापुढें आमचे राजे, रजवाडे व लोक आपला उदार आश्रय देऊन त्या अडचणी नाहीशा करून वृक्ष वाढीस लग्नतील भस्मी उभेद आहे. सुज्ञांस विशेष काय लिहावें हे आशीर्वाद.

गु० हैद्राबाद सा० १०

सपटंबर सन १८७९.

}

यज्ञेश्वर बाळकृष्ण दीक्षित

संस्थान कायमाँच वगैरे.

वि० वि०--आपले कन्येसिंहास-संग्रह नांवाचे मासिक पुस्तक निघाल्यापासून मी घेत आहे व आजपर्यंत जितके अंक निघाले आहेत तितके बहुत करून मी वाचून पाहिले आहेत. त्यावरून मला असे वाटते कीं, अशा प्रकारच्या मासिक पुस्तकाची फार जरूरी आहे. त्यांत विशेषें करून इतिहासाचा जो भाग आहे तो तर प्रस्तुत काळीं फारच महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्र देशाचा छापील इतिहास ज्या० ब्राँट बफ यांनीं केलेला जो हल्लीं प्रसिद्ध आहे, त्यावरून मराठ्यांच्या इतिहासाचे सामान्यतः ज्ञान होते हें खरें; तथापि सदरू इतिहासांतील घडलेल्या गोष्टी ज्यांनीं स्वतः पाहिल्या किंवा निदान ज्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्या त्यांच्या मुखानें ऐकिल्या, अशा एतद्देशीय गृहस्थांनीं लिहून ठेविलेले इतिहास वाचून त्या गोष्टींची जशी हुबेहूब तजवीर मनावर उतरते, तशी पूर्वोक्त इतिहास वाचून उतरत नाही. उदाहरणार्थ आपण छापिलेल्या पेशव्यांच्या बखरीत स्वर्ग्याच्या लढाईचें, व तसेंच सवाई माधवराव बेशवे यांच्या अखेर कारकीर्दीचें वर्णन जितकें मनोरंजक व प्रत्यक्षानुभवकारक आहे, तितकें ब्राँट बफ साहेबांच्या इतिहासांतील सदरील गोष्टीचें वर्णन नाही. तसेंच त्या एकंदर बखरीत राजकीय पुरुषांचीं वेळेवेळीं शालेलीं चातुर्यांची भाषणे, व त्यांची दक्षता, स्वदेशाभिमान, राजानिष्ठा, शौर्य इत्यादि गुण ज्या कित्येक राजकीय व खासगी गोष्टींमध्ये दिसून येतात, अशा लहान चुटक्या सारख्या गोष्टी—ज्यांचे परदेशीय इतिहासकारांस फारसे महत्त्व वाटले नाही, व ज्यांचा उपयोगही कदाचित् त्यांच्या लक्षांत आला नाही--अशा निरनिराळ्या प्रसंगीं संगृहीत असल्यामुळे, ही बखर वाचून पेशव्यांच्या एकंदर कारकीर्दीची हकीकत जशी मनावर ठसते व महाराष्ट्रीय राजपुरुषांविषयी जशी पूज्यबुद्धि उत्पन्न

होते, तशी **ग्रांट डफ** साहेबांचा इतिहास वाचून होत नाही. स्वडर्चाच्या लढाई नंतर **सवाई माधवराव** यांचा पुण्यांत शालेला जो विजय-प्रवेश, त्याचे वर्णन वाचून **रोमम** लोकांमध्ये विजयी भरदार परत आले म्हणजे त्यांचा शहरांत प्रवेश ज्या थाटाने होत असे, तो थाट कोणाच्या ध्यानांत आल्या वाचून राहिल? **सवाई माधवराव** यांच्या कारकीर्दीतील विवाहादि विशेष प्रसंगांचे वर्णन **पेशव्यांच्या** वैभवाचा अमर्दी कळस झाला असे दर्शविले आहे. जणू काय पुढे येणाऱ्या उतरत्या कळचे जे वर्णन केले आहे ते याच्या योगाने विशेष खेदकारक व्हावे, असे मनांत आणूनच तसे केले आहे. यावरून **महाभारत-कर्त्यांना** पुढे वर्णिलेले क्लेश वाचकांस विशेष दुःखकारक व्हावे म्हणून राजसूय यज्ञाच्या प्रसंगाने **पांडवांच्या** निरवधिक वैभवाचे जे वर्णन केले आहे, किंवा **वाल्मीकीने रामचंद्र** नवनासस जाण्यापूर्वी त्याच्या अयोध्येतील परम भाग्याचे जे वर्णन केले आहे, किंवा **थ्युसिडिडीस** याने **सिसिली** बेटावर **अथीनियन** लोकांनी जी भयंकर परिणामकारक स्वारी केली, त्याच्या पूर्वीचे त्यांचे वैभव वर्णिले आहे, त्याप्रमाणेच एका प्रसंगाच्या वर्णन-चमत्काराने दुसऱ्या प्रसंगाचे वर्णन मनोवेधक करण्याची जी सर्व उत्तम इतिहासकारांची पद्धति, ती ह्या बखर लिहिणाराने साधिली आहे असे ध्यानांत येते. सारांश ही समग्र बखर काल-निर्णयाचा विचार खेरीब करून, अशी असावी तशी आहे. इच्याच प्रमाणे **भाऊसाहेबांची** बखर जी हल्ली तुम्ही छपीत आहां तीही फार मनोरंजक आहे.

याप्रमाणेच **महाराष्ट्र** देशाच्या इतिहासासंबंधी व त्यांतील प्रसिद्ध राजपुरुषां संबंधी जी अशी चरित्रे मिळतील, ती मिळवून छापण्याचा निश्चय आपण केला आहे हे पाहून मला बहुत संतोष वाटतो. आपल्या हा **महाराष्ट्रीय लोकांवर** खरोखर मोठा उपकार आहे. एक तर **मराठी** भाषेत गद्य-ग्रंथ मुळीच नाहीत, अशी जी पुष्कळांची समजूत आहे ती दूर होईल. दुसरे हे स्वदेशीय इतिहास-कारकांनी लिहिलेले लेख वाचून प्रस्तुत आपले लोक म्हणजे अत्यंत तुच्छ त्यांच्यांत औदार्य नाही, शौर्य नाही, धैर्य नाही, ते नेहमी असत्यप्रिय व हांजी हांजी करणारे, सर्व प्रकारे दुर्बल आणि असे प्रसंगोपात शालेले नव्हत तर स्वभावतःच आहेत, असे बहुतेक अपूर्णदर्शी पाश्चात्यांचे व त्यांस अनुसरणाऱ्या स्वदेशाविषयी अनभिज्ञ अशा एतद्देशीय गृहस्थांचे जे अमर्दी ठरोंव मत होऊन गेले आहे, ते सर्वथैव मिथ्या आहे, असे खचित दिसून येणार आहे. व सर्व एतद्देशीयांच्या अंतःकरणांमध्ये स्वदेशाविषयीचा कळवळा व योग्य अभिमान, ज्या वाचून कोणतेही राष्ट्र उन्नतीस येऊ शकत नाही, असा उत्पन्न होणार आहे. हें आपल्या ऐतिहासिक भागाविषयी माझे मत आहे. [पुढे चालेल.]